

Сергій БЛОКІНЬ (Київ)

БОЛЬШЕВИЗМ І ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО

Історію большевицького владарювання в Україні відбито в багаточисельних джерелах, що зберігаються в географічно розгалуженій мережі сховищ. Цю історію висвітлено в широкій літературі дуже складної генези¹. Маємо й відповідні теоретико-історіографічні узагальнення й довідники².

Як відомо, історичне пізнання дається через джерела, що бувають трьох типів – рукописні, друковані й аудіовізуальні. Їм відповідають три типи сховищ: архіви, бібліотеки й музеї. Большевики прагнули опанувати їх усі. Щодо останніх, то їхній інтерес полягав 1) у вилученні з експозицій і фондів речей, які можна продати за добрі гроші, 2) ствердженню соціалістичних ідеалів та їхній ширшій пропаганді, нарешті, 3) знищенню мистецьких творів, що втілювали несовєцькі ідеали.

Було б безвідповідально не враховувати, що протягом довгих років у СРСР існувала залізна заслона, якій як визначальному чинникові, феноменові соціального життя досі не присвячено жодної монографії. Щодо архівів, то після перемоги большевиків спершу Центральне архівне управління було підпорядковане Центральному виконавчому комітетові СРСР, а згодом його підпорядкували безпосередньо НКВД. Відповідну постанову Президії Верховної Ради СРСР від 16 квітня 1938 року оголошено наказом НКВД СРСР № 370 від 11 червня 1938 року³. Наскільки розумію, первинну, ключову ухвалу було прийнято на Політбюро ЦК ВКП(б), тобто в кабінеті Сталіна.

Зрештою перед обома структурами – і ЦВК, і Наркоматом внутрішніх справ – стояла та сама мета: спершу світова революція, а коли не вийшло – побудова соціалізму в одній окремо взятій країні. Нехай для втілення в життя ленінської ідеї вони діяли по-різному, рухаючись різними шляхами, досягали вони, повторюю, тих самих цілей, аж до утилізації рукописних джерел. У такий спосіб большевицька влада привласнила історичні джерела, а незалежні історики, що після років терору залишилися живі, але опинились на еміграції, були відірвані від джерел. Це відкрило широкі можливості для санкціонованого викривлення історичного процесу.

¹ Див., напр.: Репресії в Україні (1917–1990 рр.) : Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Автори-упорядники Євдокія Кононівна Бабич, Валентина Василівна Патока. – Київ: Смолоскип, 2007. 519 С. 1000 прим.

² Див.: *Zorin Libushe. Soviet Prisons and Concentration Camps: An Annotated Bibliography, 1917–1980.* Newtonville, Mass.: Oriental Research Partners, 1980. [3], 118 p.; *Блокін С.* Історіографія державного терору й тероризму в СРСР : проблеми систематизації й періодизації // Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.) : Бібліогр. покажчик / Упорядники : С. Калитко, Олександр Сергійович Рубльов, Роман Юрійович Подкур, Лариса Вячеславівна Шевченко. – Київ: Житомир: Полісся, 2007. – С. 36–66. 300 прим.

³ Лубянка: ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, 1917–1960: Справочник. – Москва, 1997. – С. 20.

Наслідки цього досі як слід не вивчено. Я б не наважився стверджувати, що після розгрому Історичних установ М. Грушевського⁴ Інститут історії АН УРСР було засновано 1938 року саме для вивчення історії України. Мабуть, його директори Андрій Данилович Скаба (1968–1973) і Юрій Юрійович Кондуфор (1978–1993) мене б щодо цього підтримали.

РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Термін “Розстріляне відродження” запровадив у суспільну свідомість Юрій Адриянович Лавріненко⁵. Спершу його прикладали до красного письменства, але застосовувати його треба до всієї української культури⁶, до суспільних наук, до фізико-технічних та математичних наук, наук про Землю і Космос, хеміко-технологічних та біологічних наук – тобто до всієї української цивілізації. Термін “Розстріляне відродження” повно характеризує міжвоєнну добу.

Коли я познайомився з Наталею Павлушковою⁷ (1907–1997, Гадамар), спершу я виявив велике захоплення культурою 1920-х років. Співбесідниця мене рішуче не підтримала. Для неї це була епоха колективізації й терору. Що стосується Лавріненкової антології, то треба взяти до уваги думку Ігоря Васильовича Качуровського (її переказав мені філолог і бібліофіл Євген Вікторович Пшеничний). До цього видання, вважав Качуровський, увійшли твори і катів, і їхніх жертв, а це неправильно⁸.

Історики незалежної України, почавши ще з часів “перестройки”, в умовах жорсткої ідеологічної боротьби⁹ прагнуть надолужити згаяне, об’єктивно вивчати наше минуле, студіювати боротьбу влади проти української культури, починаючи з репресій проти людей та втрат культурної спадщини. Історична наука намагається подолати системне й довголітнє фальшування історичного процесу, адже совєцька

⁴ Заруба Віктор Миколайович. Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського // Укр. історик. Ч. 110–115. – 1991–1992. – С. 147–168; Юркова Оксана Віталіївна. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського, 1924–1930. – Київ, 1999. – 433 с. Наклад 100 прим.

⁵ Лавріненко (Lawrynenko), Юрій (Jurij) Адриянович (псевд. Ю. Дивнич; 3.V.1905, с. Хижинці Звенигородського пов. Київ. губ. – 14.XII.1987, Нью-Йорк). Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933. – [Paris:] Instytut literacki, 1959. – 980 с.

⁶ Див.: Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / Ред. Марія Овчаренко. – Париж; Чикаго, 1962. – 356 с. (= ЗНТШ. Том CLXXIII).

⁷ Павлушкова Наталя Петрівна (1907, Тула – 1997, Гадамар, Німеччина), племінниця С. Єфремова. Росіянка. Студентка Київського худ. ін-ту (її особова справа у фондї КХІ). Заарештована 3 квітня 1929 р. Була звинувачена в участі у “Комітеті визволення України”. У винувальному висновку в справі “Комітету” перераховано 28 осіб, у вирокі Колегії ОГПУ 8 липня 1929 р. 26 осіб (ті самі, крім не притягнутого до справи з огляду на його похилий вік кооператора Миколи Васильовича Левицького (1859–1936) та Павлушкової, якій спершу слідчий домагався 3 років концтабору).

⁸ Нагадаю, що існують інші видання: Обірвані струни: Антологія поезії поляглих, розстріляних, замучених і засланих 1920–1945 / Вибір, передмова й довідки Богдана Кравцева. – Нью-Йорк: НТШ, 1955. – 430 с.; *Славутич Яр*. Розстріляна муза: Сильвети. – [Detroit:] Прометей, 1955. – 96 с.; Ваплітянський збірник: Легкосина даль; Голубі диліжанси; 3 архіву ВАПЛІТЕ / Під ред. Юрія Луцького. Вид. 2, доп.– КІУС, Мозаїка, 1977. – 260 с.

⁹ Див.: *Клід Богдан*. Історія і політика: боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського // Укр. історик. – 1991 / 1992. – Ч. 3 / 4, 1 / 4. – С. 186–199, та ін.

історична література замовчувала сам окупаційний характер режиму, що подолав українську державність (1917–1921) і знищив її самостійність. Офіційні історики називали період державности періодом громадянської війни, замовчували факт голодомору (1932–1933)¹⁰ і кількох голодувань (1921 та 1947), глорифікували хід індустріалізації, що насправді почалась іще задовго до 1917 року.

Як непросто розвивається наша наука, видно з показових фактів. *Перший факт*. Вийшло 10 томів “Енциклопедії історії України” на всі літери (2003–2013), програма якої кілька разів змінювалась, але в жодній персоналії істориків у жодному томі немає дефініції “фальсифікатор”¹¹, так наче не було жодного. Організатори науки помиляються. Якщо всі гріхи 1930-х років успішно повісили на одну людину – Сталіна, то на роль *цанів-відбувайлів* можна було б знайти бодай двох істориків. Напередодні незалежності вони самі зголосилися, виступивши проти Михайла Грушевського. Це свідчить, що історична наука має безморальний чи в точному сенсі слова аморальний характер. *Факт другий*. У потужній серії “Реабілітовані історії”, яку уфундував Петро Тимофійович Тронько, вже видано кілька десятків заснованих на першоджерелах капітальних томів, але досі навіть не створено редакційно-видавничої групи, що має вивчати репресії в українській столиці – Києві, де було репресовано численних управлінців, міністрів і членів колегій наркоматів та міністерств, функціонерів ЦК, діячів культури, єпископів, священників, письменників і мистців, інженерів, робітників та багатьох інших громадян нашої країни. Фактографія щодо київських репресій мала б бути центральна після харківського тому. Найважливіший *третій факт*. Ідеться про те, що нормально українські історики мають перед собою лише частину матеріалу, що ж до решти його, – вона приступна лише декому з них, що мають *допуск*, – решті істориків найважливіші історичні джерела абсолютно неприступні. Історики не мають доступу ні до відповідних картотек, ані до архівних описів. Відірваний від українського материка історик Григорій Олександрович Костюк 1995 року висловився трохи необачно: “Тепер, коли відкриті всі таємні архіви НКВС-КДБ [...]”¹². Усі архівні матеріали не відкриті по сей день.

ЕМІГРАЦІЙНА КОНТРОПРОПАГАНДА

Розглядаючи тему “Большевизм і шевченкознавство”, входимо в тематику вимушеної пропаганди, якою мусили бавитися підсовецькі вчені та яку фіксували й легко викривали на еміграції, протиставляючи їй контрпропаганду. Важче розкривати заявлену тему за українською пресою часів німецької окупації, коли німецький тоталітаризм дозволяв “викривати” тоталітаризм совецький. Не дуже

¹⁰ Голодомор в Україні, 1932–1933 рр.: Бібліогр. покажчик / Упор. Лариса Миколаївна Бурян, Інна Емільївна Рікун. – Одеса; Львів: М.П.Коць. – 2001. – 656 с.

¹¹ Див.: Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле. – Ч. 1 (6). – Київ, 1993. – С. 4–16; Дашкевич Я. “... Учи неложними устами сказати правду”: Іст. есеїстика. – Київ: Темпора, – 2011. – 828 с.

¹² Костюк Григорій Олександрович (25.X.1902, с. Боришківці біля Кам’янця-Подільського – 3.X.2002, США). Слово від автора // Костюк Гр. Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки. – Київ: Смолоскип, 1995. С. 8.

допоможе в цьому й двотомник Костянтина Курилишина¹³, оскільки численні згадки імен різних авторів, починаючи від Шевченкового, здебільшого не мають у його праці не тільки що назв тієї чи іншої їхньої публікації, а навіть самих чисел газети. Типовий приклад: “Редакція “Наших днів” ознайомлювала читачів із поезією О. Гай-Головка, С. Гординського, М. Зерова, П. Карманського, І. Коваліва, Ю. Косача, Є. Маланюка, Б. Нижанківського, М. Ореста, Т. Осьмачки, В. Пачовського, О. Тарнавського, Лесі Українки, а також з оповіданнями, новелами, нарисами, повістями В. Гірного, І. Головацького, С. Гори, Д. Гуменної, І. Керницького, Н. Королеви (sic), Ю. Косача, А. Любченка, М. Струтинської, Г. Східного та ін.” Розуміється, автор міг дати багато більше інформації, аніж побажав дати.

Піонером у викритті совєцької пропаганди на еміграції виступив видатний літературознавець і бібліограф **Володимир Вікторович Дорошенко** (21.IX / 3.X.1879, СПб., Росія – 25.VIII.1963, Філядельфія, США). Пригадую, радіопересилання про його смерть я прослухав, навідавши колекціонера писанок Єраста Біняшевського. Блискучий фактограф, Дорошенко критично описав видання Шевченкових творів і присвячену йому бібліографію. У шевченкознавстві лишив огляди за 1914–1924 (Стара Україна. Львів, 1925. Ч. 3–4 і окремо) та 1925 (Славянская книга. Прага, 1926. Ч. 4–5), статті й замітки “Шевченкова освіта” (Діло. Львів, 1924 і окремо: Львів, 1924. 24 с.), “Шевченкова подорож по Волині” (Ювілейний збірник на пошану акад. М. Грушевського. Київ, 1928), “Альманахи, що в них співробітничав Шевченко” (ПВТ. Том II. Варшава, 1934), “Примітки Вол. Антоновича до Шевченкового “Кобзаря” (Праці Іст.-філолог. т-ва. На пошану Дм. Антоновича. Прага, 1938 і окремо: Прага, 1937), “Як стрінули Шевченкові твори українці й москалі” (Календар-альманах “Дніпро” на рік 1940. Львів, 1940 і окремо), “Женевські видання Шевченкових поезій” (Укр. книга. Краків, 1942 і окремо). Виїхавши на еміграцію (спершу до Праги й Німеччини, потім до США), він продовжив свою роботу, хоч низку готових праць змушений був залишити у Львові й Празі. Осівши у Філядельфії, вчений аналізував підсовєтські шевченкознавчі публікації. Отже, за кордоном із шевченкознавчих праць Дорошенка вийшли: “Життя і творчість Т. Шевченка: Хронол. канва” (“Кобзар” Т. Шевченка за ред. П. Богацького. Прага, 1945; передрук: Буенос-Айрес: “Полтава”, 1950), “Большевицькі коментарі до Шевченкових поезій” (Літ.-наук. збірник. Ч. 2. Ганновер, 1947), “З кола Шевченкових знайомих” (Наш Шевченко: Зб.-альманах. Джерзі-Сіті, [1960]), “Шевченкіяна в календарях на 1961 рік” (Київ. 1961. №№ 1–3), “До огляду Шевченкіяни в українських календарях на 1961 рік” (Там само. № 4), “Недороблена праця” (рец. на кн.: *Іларіон Митрополит*. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови [Вінніпег, 1962] // *Сучасність*. – 1962. – № 5). Як член редакції вмів низку праць в УВАН’івських збірниках “Шевченко”: “Польський переклад Шевченкового щоденника” (Шевченко. Річник 3. Нью-Йорк: УВАН, 1954), “Літературна біографія Шевченка” (рец. на працю П. Зайцева; Там само. Річник 5. 1956), “Рукописний ілюстрований “Кобзар” 1844 року” (Там само. Річник 5. 1956), “Сторіччя Шевченкового щоденника” (Там само. Річник 6. 1957), “Шевченко в кривому дзеркалі” (рец. на літ. хроніку Д. Косарика; Там само), “Найновіша збірка польських перекладів

¹³ *Курилишин Костянтин*. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. – Т. 1–2. – Львів, 2007.

Шевченкових поезій” (Там само. Річник 7. 1958), “Збірник праць Сьомої наукової Шевченківської конференції” (Рецензія; Там само. Річник 8–9. 1961), “Матеріали про життя і творчість Шевченка” (огляд підсоєцьких видань; Там само). Головна Дорошенкова праця “Покажчик видань Шевченкових творів: Першодруки й окремі видання (у вид. 2–990 поз.) та спис літератури про них” (Повне вид. творів. Вид. 1 Укр. наук. ін-ту у Варшаві. Том 16. Варшава-Львів, 1939; Вид. 2 М. Денисюка. Том 14. Чікаго, 1961) має таку структуру: “Хронол. покажчик”, “Знимки (фототипії) з Шевченкових рукописів”, “Фальсифікати й перерібки Шевченкових творів”, “Чужі твори, приписувані Шевченкові” та статті “Шевченко в цифрах”, “Бібліографія Шевченкознавства”. З першого видання окремими відбитками вийшли “Бібліогр. покажчик творів Т. Шевченка” (Львів, 1938) та “Бібліографія Шевченкознавства” (Львів, 1938). За влучною оцінкою Павла Зайцева, Дорошенків покажчик був “не тільки абсолютно точним бібліографічним реєстром, а й історично-літературною й націоналістичною студією” (Укр. слово. Бльомберг, 1949. Ч. 40). Серед популярних праць Дорошенка – “Горе і радість у Шевченковому житті” (Календар СУК “Провидіння”. Філядельфія, 1962; окремо: Філядельфія, 1962), “В чому геніяльність Шевченка?” (Календар-альманах “Нового шляху” на 1962 рік. Вінніпег, [1961]). Він упорядкував збірку Шевченкових афоризмів, вибраних з його поезій, оповідань, щоденника й листів п.н. “Шевченкова криниця: Думки Шевченка про Бога, людей і Україну” (Львів, 1922; рец.: *Сімович В.* // Укр. слово. Берлін, 1922. Ч. 151), перевидану у київському видавництві “Криниця”. Лишилися у рукопису в Україні: “Нарис історії моск. цензури укр. літератури”, “Покажчик літератури про Т. Шевченка, 1830–1939), “Тарас Шевченко – майстер образотворчого мистецтва: Його праці й література про них”. Архів В. Дорошенка за еміграційні роки зберігається у фондах УВАН (Нью-Йорк)¹⁴.

В одному з діпівських циклоstileвих видань 1947 року у Ганновері Володимир Дорошенко надрукував ґрунтовну студію “Большевицькі коментарі до Шевченкових поезій”. Згодом він опинився на громадській відповідальній роботі у Філадельфії, де свої теми скільки міг продовжував і де упокоївся.

Говорячи відверто, Дорошенкові писання читаються емоційно як роман: “Всякий самостійний розвиток не тільки політичного життя, але й української літературної мови, української літератури й мистецтва, української науки, загалом української культури, силоміць припинено після короткого українізаційного періоду, а всіх тих наших діячів, що ревно працювали для неї і двигнули її на небувалу височінь, без милосердя зліквідовано. Одні опинилися на ближчому чи дальшому засланні, інші загинули по в’язницях, обвинувачені в страшному “злочині” – у намаганні відірвати український нарід на фронті культури від російського. Всі здвигнені і проваджені ними установи, часописи й видавництва зникли з поверхні землі, як рівно ж і їх твори, незалежно від того, чи був це словник української мови, чи яка інша наукова або народопросвітня праця, музичний або белетристичний твір. Не минув цієї сумної долі й Шевченко. Та він був занадто великий і могутній, занадто відомий і близький широким українським масам, щоб можна було його твори викинути на “смітник історії”, як твори Квітки, Грінченка чи іншого “дворянського”, “дрібнобуржуазного” або “націоналістичного” письменника. Можна

¹⁴ Шевченківська енциклопедія. – Т. 2: Г–З. – Київ, 2002. – С. 408–409.

було заборонити видавати й досліджувати твори Куліша, Костомарова і т. д., і т. д., але з Шевченком довелося панькатися. А що твори його ніяк не давалися нагнути до генеральної лінії партії в літературній ділянці, то треба було їх так чи інакше унешкідливити. Правда, можна було видавати тільки окремі, менш небезпечні твори або лише вийнятки чи то пак “Вибрані твори”, але все ж час від часу доводилося видати й повний їх збірник. Самими малими накладками тут нічого не вдієш, отож редактори мусіли напружувати свої сили, щоб Шевченко виглядав, як личить виглядати признаному “класикові”: мовляв, замолоду підпав був під вплив українських націоналістів, а потім визволився з-під цього впливу, розцурався з українськими “панами”, а заприязнився з “великими російськими демократами-революціонерами” – Чернишевським, Добролюбовим та іншими. Розуміється, препарувати такого роду “досліди” та викидати Шевченка з органічного зв’язку з сучасною йому українською літературою було легко, але що зробити з його власними творами, де читач однаково знайде багато такого, що хотіли б потаїти червоні цензори?”¹⁵. Дивуюсь, чому Дорошенкових книжок – почати хоча б із його спогадів про І. Кривецького, А. Кримського, С. Петлюру, Ю. Тищенка-Сірого, І. Франка, Є. Чикаленка, – немає по наших книгарнях.

Перу Володимира Дорошенка належить добросовісний аналіз літературної хроніки Дмитра Косарика “Життя і діяльність Т. Шевченка” (Київ, 1955), вміщений у шостому річнику УВАНівського збірника “Шевченко”. 1957 року, себто після XX з’їзду, що приніс багато надій на ліпше, вчений писав у вступі: “Після блискучої плеяди шевченкознавців 20-х років на підсоветській Україні не бачимо тепер ні одного справжнього дослідника життя і творчості великого Кобзаря. Прикладом занепаду сучасного советського шевченкознавства може бути книга Дмитра Косарика.

Книга Д. Косарика складається з трьох частин. Перша про те, що діялось за Шевченкового життя – від його народження до передчасної смерті (С. 11 – 250); друга – про культ Шевченка й обставини, в яких цей культ проходив від Шевченкової смерті до “великої жовтневої революції” (С. 253–304); і третя, від цієї останньої до 8 вересня 1955 р. (С. 307–365)”. Хай би що хто казав, цей коротенький вступ давав еміграційному читачеві чітке уявлення про цю працю, яку створив у Києві, зрештою, цікавий і симпатичний чоловік.

В. Дорошенко так характеризував останню частину видання: “Третя частина книжки містить матеріал виключно советський – як ідеологічно так і територіально – з часу заснування в колишній Росії більшовицького ладу. Очевидно, матеріал цей цілком односторонній, пересіяний кризь сито цензури. Не стринете ви тут нічого з тих осягів шевченкознавства, що їх довершили некоммуністичні українські сили, ба й те, що зробили їх деякі комуністи, оскільки їх пізніше було оповіщено ворогами народу. В результаті бракує багато першорядних речей. Цілком зрозуміло, що подій, зв’язаних з Центральною Радою, Гетьманщиною, Директорією, навіть російською Лютневою революцією, Косарик не відзначає. З подій на Україні нотує Косарик лише протинімецьке повстання селян Шевченкового села Кирилівки.

¹⁵ *Дорошенко Володимир*. Большевицькі коментарі до Шевченкових поезій // Літературно-науковий збірник. Ч. 2. – Ганновер. – 1947. – С. 96–101. Цкль.

Згадок про заснування Всеукраїнської Академії Наук, що так велико заслужилася для шевченкознавства, Української Академії Мистецтв та інших українських культурних установ, музеїв, університетів тощо в хроніці Косарика нема. Зате він нотує такі “великоважні” для шевченкознавства події, як [...] всеукраїнський залізнодорожній “воскресник”, зорганізований з наказу Молотова в 1921 р. в Харкові “в пам’ять годовщини смерті Т. Г. Шевченка” тощо¹⁶.

Доля Шевченкової спадщини в СРСР не сходила із поля зору і авторів УВА-Нівських річників “Шевченко”, що виходили в Нью-Йорку у 1952–1964 роках. Володимир Дорошенко прорецензував тут, наприклад, “Матеріяли про життя і творчість Тараса Шевченка”, які підготував Д. Іофанов (1957)¹⁷ і “Збірник праць Сьомої наукової Шевченківської конференції” (1959)¹⁸. Реферуючи одні статті, до інших він вніс елементи слушної полеміки. “П[латон] Білецький, – пише він, – у статті “Шевченко і Рембрандт” безуспішно намагається протиставитися поглядам Дм. Антоновича, Вол. Січинського, Костя Широцького й Вас. Щавинського, що йшли, мовляв, за Ол. Новицьким – про спільні риси в творчості обох великих малярів” (С. 377). “Збірник” замикають “Матеріяли до бібліографії Шевченкіани за 1957 р.”, що їх призбирав Ф[едір] Сарана. Слід зазначити, що в рубриці “Т. Г. Шевченко за рубежом” Сарана подав писання тільки авторів сателітних країн” (С. 379). Цікаве спостереження, – можна було б подумати, що це сталось випадково.

Юрій Гаврилович Бойко-Блохин (1909 – 2002) після статті з років війни “Шевченко, визволений від большевицької фальсифікації” (1944)¹⁹, у мирні часи написав ширшу розвідку “Фальсифікація Шевченка в УРСР”²⁰. Він виклав у ній справді не веселий матеріал, але й підсумок з нього не виглядає об’єктивним: “Там, де існує стала засада фальсифікації, там убивається в корені нахил до наукової сумлінності. Цим можна пояснити, що советські шевченкознавці мають великі занедбання і в тих ділянках, де вони могли б мати осяги. Академічні видання творів Шевченка, 5 томів, видані в р.р. 1949–53, мають багато хиб текстологічного характеру. А вже справжнім скандалом для Інституту літератури ім. Шевченка є те, що навіть в академічному виданні творів нашого поета не вміщено твору “Якби то ти, Богдане п’яний”, приналежність якого Шевченкові ні в кого не може викликати сумніву. Не було сумніву і у редакторів видання – академіків. Вони просто-напросто цензурували Шевченка і тим на віки-вічні покрили свої імена ганебною славою душителів слова великого поета України”²¹. Прикро, що так легко й однозначно висловився відірваний від метрополії вчений. Сам він добре пам’ятав своє власне ув’язнення у справі СБУ, але чомусь у повоєнних публікаціях своїх колег, у їхніх вимушених купюрах чи й брехнях не побачив того страхіття, що за тим стояло, і не знайшов для колег жодного співчутливого слова.

¹⁶ Зарубіжне шевченкознавство (з матеріалів УВАН). Частина 2 // Хроніка-2000. – Київ. – 2010. – Вип. 4 (86). – С. 276.

¹⁷ Там само. – С. 360–365.

¹⁸ Там само. – С. 375–379.

¹⁹ Пор.: *Бойко-Блохин Юрій*. Більшовицькі фальсифікації Шевченка // *Він. вісті*. – 1943. – 11 березня. – № 20 (165). – С. 3–4.

²⁰ *Бойко Юрій*. Фальсифікація Шевченка в УРСР // *Бойко Ю. Вибране*. Т. III. – Мюнхен. – С. 213–228.

²¹ Там само. – С. 228.

На еміграції систематично боролись проти совєцької пропаганди двоє авторів – Богдан Кравців і Петро Одарченко, які залишили в цій царині велику наукову спадщину.

Кравців Богдан, син Миколи (1904 – 1975), як писав Олександр Боронь у “Шевченківській енциклопедії”, визначився “як кваліфікований критик здійснюваного в підрадянській Україні цензурування поезії Шевченка, фальшування її змісту тенденційними коментарями”. 10 березня 1957 року на Шевченківській академії у Нью-Йорку Богдан Кравців виголосив блискучу доповідь “І слово пламенем взялось...”, що скидалась на камертон до кількох дальших студій. Невдовзі, 1961 року вийшла у світ його студія “Небезпечний “Кобзар” (Совєтське фальшування поетичної творчості Шевченка)”, де, словами О. Бороня, “він навів приклади різночких розбіжностей між текстами академ[ічних] та масових вид[ань] творів поета”²². У березні того року в журналі “Сучасність” з’явилася стаття “Шевченкознавство в соцреалістичній дійсності”, а в листопаді в тому самому журналі – ще одна стаття “Кобзар” під цензурою (Нові радянські видання Шевченкових творів)”. Наступного, 1962 року у 173 томі “Записок” НТШ він надрукував підсумкову працю “Розгром українського літературознавства 1917–1937 рр.”.

Над американськими советологами збиткувались усі, кому не ліньки. Залізна заслона справді давала себе знаки шокроку. Не маючи, Боже збав, доступу до відомчого справочинства, советологи ніби спостерігали за змінами у взаємному розташуванні портретів “вождів”, і це давало їм певну (убогу!) інформацію. Відчуваючи брак безпосередніх контактів з материком, Богдан Кравців застосував набагато тонші текстологічні зіставлення. Наприкінці 1950-х років до сорокаліття радянської влади визначному літературознавцеві акад. Олександрові Івановичу Білецькому, на той час директорові Інституту літератури АН УРСР довелося написати огляд українського літературознавства за сорок років і надрукувати його протягом 1957 року в трьох місцях, а 1960, – ще й у четвертому. Зіставивши чотири публікації, Б. Кравців побачив, що усі вони мають виразні сліди безжального ідеологічного редагування.

У першій версії свого “огляду” (“Українське літературознавство за сорок років, 1917–1957”. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957), підписаному до друку 2 листопада 1957 року, директор інституту стверджував: “Це був період шукань, період жорстокої внутрішньої боротьби. Проте, незважаючи на всі ці збочення, ухили, явне і приховане шкідництво, деякі позитивні результати залишилися і від 20-их років. Ще далеко було від справжнього, наукового тлумачення творчості Шевченка, якого то оголошували поетом пролетаріату (чи “передпролетаріату”), доходячи до тверджень, ніби Шевченко для українського трудового народу був тим самим, чим Ленін для росіян (!), або, навпаки, що Шевченко так і не вийшов за межі дрібнобуржуазної стихії і українського націоналізму. Але все ж таки в окремих працях дослідників, які продовжували свою роботу і в наступні роки, з’явилися нові фактичні дані, а часом і вірні* твердження, використані і розвинуті літературознавством наших

²² Шевченківська енциклопедія. Том 3: І–Л. – Київ, 2013. – С. 560.

* В одному з начерків про культуру мови, реагуючи чи не на цю саму публікацію, Борис Дмитрович Антоненко-Давидович зауважив, що вживати в такому контексті слово “вірні” неправильно: вірна може бути дівчина.

днів. Так, наприклад, праці О. К. Дорошкевича, О. В. Багрія, О. Навроцького, П. Филиповича та інших²³.

Богдан Кравців з цього приводу написав таке: “Але й ця оцінка шевченкознавства 20-их років, дана провідним радянським літературознавцем, дійсним членом АН УРСР з 1939 р. і АН СРСР з 1958, сповнена необґрунтованих тверджень і неточностей (наприклад, з прізвищем видатного шевченкознавця Бориса Навроцького, що названий О. Навроцьким) і з промовчанням прізвищ і праць десятків знищених шевченкознавців, не витримала советської “проби часу” і зазнала ґрунтовних змін ще того ж таки 1957 р. У черговій версії цього огляду Білецького, надрукованій окремим розділом п.н. “Літературознавство і критика” в II томі “Історії української літератури” (стор. 440–453) і апробованій до друку 12 грудня 1957 р. в цитованому уступі слова про “позитивні результати” замінено твердженням, що “цей перший період не був цілком безплідним”; згадку про те, що Шевченко для українців був тим, чим Ленін для росіян, викреслено як надто небезпечно; ґрунтовно проредаговано оцінку праць того часу, причому викинуто слова про “вірні твердження” і вставлено замість них речення про те, що в цих працях “ставилися істотні проблеми шевченківського реалізму, його зв’язків з загальноросійським революційним рухом, зокрема з російською революційною демократією 60-их років”, згадку про О. Навроцького та інших викреслено, замінивши їх прізвищем Є. Шабліовського – і вже без “інших”, У цій “перевіреній” редакції цей уступ огляду О. Білецького наведений теж у версії, надрукованій у збірнику його праць “Від давнини до сучасности” (Т. I. Київ, 1960, стор. 61–83).

Подаючи таку спотворено фрагментарну, неповну й викривлену картину українського шевченкознавства від 1917 до 1937 року, О. Білецький не зумів (бо не міг) показати досягнень та успіхів прославленого ним за “науковий підхід”, “наукове розуміння” і “наукове освітлення” другого періоду вже “радянського літературознавства” від 1937 до 1957 року. Все це 20-річчя в навітленні Білецького може бути показом убогости, обмежености й викривлення всіх, виконаних здебільша під його проводом шевченкознавчих досліджень і праць²⁴. При цій нагоді важко не згадати експозицію посмертних масок у Музеї однієї вулиці, де обличчя Олександра Івановича спотворено явною мукою і стражданням.

Тодішне й навіть сучасне становище українського літературознавства й бібліографії характеризує те, що досі найповніший облік шевченкознавчих студій здійснено у двотомнику “Т. Г. Шевченко: Бібліографія літератури про життя і творчість” (1963)²⁵, поява якої викликала публікацію ще однієї розвідки Б. Кравцева “Остракізм у шевченкознавчій бібліографії”²⁶. У цій студії він писав: “Прикладом

²³ Кравців Б. Шевченкознавство в соцреалістичній дійсності // Кравців Б. Зібрані твори. Том II. Статті. – Нью-Йорк: УВАН, 1980. – С. 158.

²⁴ Там само. – С. 158–159.

²⁵ Т. Г. Шевченко: Бібліографія літератури про життя і творчість / Держ. публ. б-ка; Відповід. редактор Євген Прохорович Кирилук. Т. 1-2. К.: АН УРСР, 1963. 1500 прим. Характерно, що до підготовки цього покажчика найвидатнішого бібліографа-шевиченкознавця Юра Олексевича Меженка не допустили. Він створив світового значення колекцію “Шевченкіяни”, але влада дала йому зрозуміти, що для неї це другорядна справа.

²⁶ Кравців Богдан. Остракізм у шевченкознавчій бібліографії // Кравців Б. Зібрані твори. Том II. Статті. – Нью-Йорк: УВАН, 1980. – С. 173–190.

повного безглуздя чи просто кпин з бібліографії можуть бути особливо ж нечисленні радянські “бібліографічні покажчики” праць про Шевченка і його творчість, опубліковані в СРСР протягом останнього чвертьстоліття з 1939 по 1963 рік. [...] Реклямований сьогодні широко в радянській пресі, як досягнення “радянського шевченкознавства”, цей бібліографічний показник літератури про життя і творчість Шевченка не може претендувати ні на повність, ні на вичерпність, ні тим більше на якусь науковість чи документальність. Це просто тенденційно й однобоко спрепарована бібліографічна компіляція з виключною метою висвітлення і затвердження “основ марксистсько-ленінського розуміння творчості Шевченка. Цілковита ненауковість і необ’єктивність виявляється найперше вже в самому підборі й укладі зібраного з великим накладом праці матеріялу”²⁷. Відтоді минуло півстоліття, але досі повнішого бібліографічного покажчика немає, як немає й бібліографічного огляду шевченкознавчих публікацій еміграції.

Б. Кравців навів довідки про шевченкознавців, чії навіть імена з будь-щобудь капітального двотомника 1963 року було вилучено. Це Дмитро Антонович²⁸, Любов Арасимович, Леонід Білецький, Павло Богацький, Олександр Бузинний, Іван Брик, Осип Гермайзе, Святослав Гординський, Михайло Грушевський, Зіновій Гуревич, Володимир Державин, Володимир Дорошенко, Дмитро Дорошенко, Сергій Єфремов, Павло Зайцев²⁹, Богдан Лепкий, Олександр Лотоцький, Григорій Лужницький, Лука Луців, Євген Маланюк, Володимир Міяковський, Андрій Ніковський, Євген Юлій Пеленський, Андрій Річицький, Степан Сірополко, Роман Смаль-Стоцький, Степан Смаль-Стоцький, Теоктист Сушицький, Константин Чехович, Микита Шаповал³⁰.

Боротьбу довкола української культурної спадщини буде видніше, якщо зіставимо бібліографічний шевченківський двотомник із реєстраційним покажчиком видань Академії наук, випущеним до п’ятидесятиріччя жовтневого перевороту³¹. У “суспільних науках” (1969) розписано навіть праці Костянтина Штепи, навіть “зарубаних у двотомнику” Володимира Дорошенка, Михайла Грушевського, Павла Зайцева, Володимира Міяковського, Степана Смаль-Стоцького, Феоктиста Сушицького, але немає жодної праці Віце-Президента УАН акад. Сергія Єфремова, проф. Осипа Гермайзе, яких ще не реабілітували після процесу СВУ, Дмитра Дорошенка (Президента Української Вільної Академії Наук, 1945–51), прорезимного гебраїста Йосифа Ліберберга (перебував на почесному засланні в Біробіджані як голова його облвиконкому, був розстріляний). Цікаво, що кількісно не численні публікації Всеволода Ганцова, Андрія Ніковського, Людмили Старицької-Черняхівської, що також проходили у процесі “СВУ”, тут були зазначені. Ідеологічна боротьба тривала. Мабуть, влада не бачила в цьому великої шкоди, але розраховувала на певний зиск.

²⁷ Там само. – С. 174–190.

²⁸ *Шаповал Андрій*. Дмитро Антонович: Життя та діяльність. – Київ: Миронівська друкарня, 2012. – 346, [2] с.

²⁹ *Білокінь С.* “Сполучив легкість і літературну вправність викладу із вдумливою аналізою...”: [Про Павла Зайцева.] // Слово і Час. – 2010. – Червень. – № 6 (594). – С. 20–34.

³⁰ *Кравців Б.* Зібрані твори. Том II. Статті. – Нью-Йорк: УВАН, 1980. – С. 179–183.

³¹ Видання Академії наук УРСР (1918–1967): Суспільні науки: Бібліогр. пок. / Склали: П. Ю. Висоцька (керівник та ін.). Відповід. ред. М. М. Онопрієнко. – Київ: Наукова думка, 1969. – 650, [2] с.

У розвідці “Шевченкознавство в соцреалістичній дійсності”, підготованій до 100-річчя від дня смерті Кобзаря, Б. Кравців розглянув ширшу тему. “Під нинішню пору, – стверджував він, – ми ще й досі не маємо ні науково-критичного, ні хоч би тільки бібліографічного огляду розвитку й досягнень українського наукового шевченкознавства 20-их і першої половини 30-их років, представленого іменами таких дослідників, як акад. Сергій Єфремов, акад. Дмитро Багалій, Микола Плевако, Олександр Грушевський, Павло Зайцев, Володимир Міяковський, Ярема Айзеншток, Павло Филипович, Олександр Дорошкевич, Борис Навроцький, Олександр Багрій, Осип Гермайзе, Михайло Марковський, Михайло Новицький, акад. Олексій Новицький, Борис Якубський, Микола Яшек, Микола Гепенер, Петро Рулін та ін. Не зробили таких підсумків історіографи українського літературознавства у вільному світі, де такий огляд мав би бути покладений в основу дальшого розвитку шевченкознавства, і не були та не будуть зроблені ці підсумки і на Україні, де це не можливе з огляду на підневільні умови її існування”³².

Року 1941 український геополітик Юрій Липа написав книжку “Розподіл Росії”³³, перевидану в нью-йоркській “Товерлі” 1954 року. У квітні-червні 1969 року дисидент, історик і публіцист Андрей Алексеевич Амальрік, щойно відсидівши, створив книжку-есеї “Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?”, що мала великий суспільний резонанс у самвидаві й за кордоном. Природно, що, виїхавши 1976 року на еміграцію, за кілька літ (1980) він загинув в автокатастрофі³⁴. Правдоподібно, Б. Кравців не сподівався на розвал СРСР. Він бачив перспективу дальшого розвитку шевченкознавства поза територію, тож мріяв, що “історіографи українського літературознавства у вільному світі” зроблять те, що зробити в Україні неможливо “з огляду на підневільні умови”.

Б. Кравців визначив таку не розроблену на той час тему – “Науково-критичний огляд розвитку й досягнень українського наукового шевченкознавства 20-их і першої половини 30-их років”. Він звужив хронологічні рамки коротким періодом “Розстріляного відродження”, себто часом найвищого перед ним злету української науки й культури. Якщо розвідка Б. Кравцева з’явилась у “Сучасності” за березень 1961 рік, автор відштовхувався від двотомника, присвяченого історії УАН, який підготувала Наталя Полонська-Василенко (1955–58)³⁵. Більше того, за лічені місяці українознавці, що працювали “у вільному світі”, себто таки у відриві від джерел, спромоглися на ще один героїчний вчинок. Вони створили науково-критичний огляд розвитку й досягнень українознавства 20-х і першої половини 30-х років, де репрезентували втрати історичної науки (Наталя Полонська-Василенко), археології (Михайло Міллер), літературознавства (Марія Овчаренко, Григорій Костюк,

³² Цит. за вид.: *Кравців Б.* Зібрані твори. Том II. Статті. – Нью-Йорк, 1980. – С. 157.

³³ Див.: *Білокінь С.* Георгій Вернадський і українська геополітична думка його доби // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Вип. 18. – Київ, 2013. – С. 82–88.

³⁴ Рух опору в Україні, 1960–1990: Енци. довідник. Вид. 2. Гол. ред. Осип Зінкевич. – Київ: Смолоскип, 2012. – С. 53–54.

³⁵ *Полонська-Василенко Наталя Дмитрівна* (з дому Меншова; 31.I.1884, Харків – 8.VI.1973, Дормштадт, Німеччина), Проф. д-р. Українська Академія Наук: Нарис історії. Ч. I: 1918–1930. – Мюнхен, 1955. – 151 с.; Ч. II: 1931–1941. – Мюнхен, 1958. – 216 с. (рец.: *Бойко Юрій*). Всеукраїнська Академія наук у кривому дзеркалі // *Бойко Ю.* Вибране. Том II. – Мюнхен, 1974. – С. 73–86).

Богдан Кравців), мовознавства (Юрій Шевельов), географії (Мирон Дольницький) і сільськогосподарської науки (Микола Величківський)³⁶.

Б. Кравців написав для цього тому датовану червнем 1960 – березнем 1961 року біо-бібліографію “Розгром українського літературознавства 1917–1937 рр.”, що склалась із кількох розділів. Перший розділ – “Реєстр знижених і репресованих” (103 особи), автор підсумував так: “Поданий досі реєстр літературознавців і літературних критиків, репресованих комуністичним режимом протягом 25 років його влади, із яких на усіх 103 (сто три) загинуло безсумнівно 39 і пропало без сліду 50 і з яких тільки 14 залишилися живими (три з них померло після звільнення з в’язниць або концентраційних таборів), не вичерпує всього засягу здійсненого розгрому” (С. 283). Другий розділ – “Реєстр тих, що замовкли” (74 особи) узагальнено так: “Приведені 74 (сімдесят чотири) прізвища – це літературознавці і літературні критики, які внаслідок екстермінаційних заходів – розстрілів, заслання і репресій – вибули з наукового й літературного життя та активності після 1937 року, яких доля не відома і про яких слід загубився в літературознавчих працях, виданнях і бібліографічних оглядах 1940-их і 1950-их років” (С. 294). Третій розділ – “Реєстр тих, що емігрували” (15 осіб). Шари архівних матеріалів, за якими за піввіку в Україні було видано томи серії “Реабілітовані історією”, на той час ще не були розсекречені. На гарматний постріл до них не могли бути допущені емігранти. Тих, хто керував процесом, зовсім не хвилювало, що науці вони однозначно шкодять. Вони мали свої пріоритети.

Темі фальшування Шевченкової творчості під советами багато сил віддав визначний літературознавець, шевченко- і лесезнавець *Петро Васильович Одарченко* (1903–2006). За оцінкою Петра Сороки, що увійшла до “Шевченківської енциклопедії”, “дослідник здійснив неупереджений огляд історії фальсифікації та препарування творчості Шевченка в Союзі РСР протягом 1920–60-х. [...] Значення шевченкознавчого доробку О. полягає передовсім у тому, що він піддав безсторонній ревізії набуток радянських науковців, виокремив найцінніше з наук. погляду, заперечивши ідеологічні спекуляції та перекручування, запропонував низку інтерпретацій окремих творів і образів Шевченка, табуйованих у підрадянській Україні [...]”³⁷. Я не раз бував у затишному Одарченковому домі, познайомився з його дружиною й обома їхніми синами. Петро Васильович подарував мені чимало цікавих книжок, зокрема свіжий, товстелезний “The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB” (New York, 1999). А власну біобібліографію 1983 року подарував двічі – 12 серпня 1991 року і 10 травня 1993 року.

У першому випуску УВАНівського збірника “Шевченко” (1952) П. Одарченко надрукував спеціальну замітку з приводу брошури Євгена Кирилюка “Тарас Григорович Шевченко: Критико-біографічний нарис” (1951), в основу якого було “покладено [...] відредагований редакційною колегією розділ до 1 Т. Історії української літератури”. Кількома роками раніше вийшов “Нарис української літератури”

³⁶ Збірник на пошану українських учених, знижених большевицькою Москвою / Ред. Марія Овчаренко. – Париж; Чикаго, 1962. – 356 С. (=ЗНТШ. Том CLXXIII).

³⁷ Шевченківська енциклопедія. Том 4: М – Па. – Київ, 2013. – С. 670–671.

(1945), що вдостоївся Постанови ЦК КП(б)У від 24 серпня 1946 року* і відповідних писань Іллі Стебуна³⁸

Року 1962 в першому збірнику українських письменників у екзилі “Слово” П. Одарченко проаналізував книжку Євгена Кирилюка, що вийшла 1959 року³⁹. Зіставляючи її з давнішою публікацією, що з’явилася ще за Сталіна, він писав: “Нова праця Є. П. Кирилюка про Шевченка вигідно відрізняється від його нарису “Тарас Григорович Шевченко”, виданого в 1951 р. окремою брошурою обсягом на 100 сторінок. Нова монографія Є. Кирилюка відзначається більш науковим підходом, порівнюючи з наскрізь ненауковою й надто тенденційною старою брошурою 1951 р. В новій праці подано широкий біографічний матеріал, докладнішу аналізу окремих творів, огляд малярських творів Шевченка, більшу увагу звернуто на аналізу мистецьких особливостей творів Шевченка. Проте й ця монографія не позбулася деяких негативних рис [...]. Більше відваги мав покійний О. І. Білецький, заявивши в 1960 р. на Дев’ятій Шевченківській Конференції в Ленінграді таке: “А подивіться текст “Кобзаря”, де там є таке захоплення Богданом Хмельницьким, захоплення укладеною угодою з царем Олексієм Михайловичем? Немає ніде. Шевченко захоплювався Богданом Хмельницьким як борцем за волю українського народу, але сумував з приводу спілки його з російським царизмом” (С. 492).

І на початках свого перебування в Америці, і згодом, Одарченко пильно стежив за поточною літературою. У першому випуску УВАНівського збірника “Шевченко” (1952) він надрукував спеціальну статтю про нагінки, яких зазнав Кирилюк від Іллі Стебуна⁴⁰, але тут, на жаль, чомусь не навів добре відомі йому погромницькі тексти з приводу “Нарису” Маслова та Кирилюка, за що Євгенові Прохоровичу довелось платити отією “наскрізь ненауковою й надто тенденційною старою брошурою. Петро Васильович зіставляє сучасні йому видання: “Аналізуючи поему “Сон”, Кирилюк робить докір Шевченкові, що він “недооцінив” “прогресивне значення”

* Стаття про Постанову ЦК КП(б)У від 24 серпня 1946 року має вийти у п’ятому томі “Шевченківської енциклопедії”.

³⁸ Стебун (Кацнельсон) Ілля Ісаакович (8 / 21 січня 1911, м. Городня Чернігів. губ. – 25 вересня 2005, Донецьк), літ. критик, літературознавець. – Тв.: Проти вульгарного соціологізму в укр. літературознавстві // Літ. критика. – 1937. – № 5. – С. 3–14; Про деякі хиби в сучасному українському літературознавстві // Літ. газета. 1946. – 4 липня. – № 27 (168). – С. 3–4. Підп.: Ле Іван, Стебун Ілля; Проти ворожих теорій в літературознавстві // Вітчизна. – 1946. – № 10–11. – С. 156–178; За ідейну чистоту української радянської літератури // Вітчизна. – 1947. – № 10. – С. 173–192; Небезпечні рецидиви в романі [Юр. Яновського] “Жива вода” // Радянська Україна. – 1947. – 11 вересня; За ідейну чистоту української радянської літератури // Радянська освіта. – 1947. – 5 грудня; Проти ворожих теорій в українському літературознавстві // Рад. літ-ство. – 1947. – Кн. 7–8; Проти ворожих течій в українському літературознавстві: Критика бурж.-націоналіст. концепцій Грушевського та його школи в питаннях історії укр. літ-ри. – Київ, 1947. – 40 С. (АН УРСР. Бюро наук. пропаганди); Против националистических извращений, за большевистскую идейность, за новый подъем украинской советской литературы // Правда Украины. 1947. 20 ноября. Подп.: И. Ле, И. Стебун и П. Усенко. – Пор.: [Одарченко П.] Нова советська книжка про Шевченка // Зарубіжне шевченкознавство (з матеріалів УВАН). Частина 2 // Хроніка-2000. – Київ, 2010. – Вип. 4 (86). – С. 28–30. Підп.: П.О.

³⁹ Одарченко Петро. Монографія Є. П. Кирилюка про Т. Г. Шевченка // Слово. 36. І. – Нью-Йорк, 1962. – С. 492–495.

⁴⁰ [Одарченко П.] Нова советська книжка про Шевченка // Зарубіжне шевченкознавство (з матеріалів УВАН). Частина 2 // Хроніка-2000. – Київ, 2010. – Вип. 4 (86). – С. 28–30. Підп.: П.О.

діяльності Петра І. [Натомість] Ю. О. Івакін у своїй книзі “Сатира Шевченка” (Київ, 1959) фактично відкинув подібний докір” (С. 493).

Нищівному викриттю було піддано наукоподібну книжку Я. Дмитерка “Философские взгляды Т. Г. Шевченка” (1951) у торонтському журналі “Нові дні”. П. Заярський (псевдонім Петра Одарченка) навів дві ключові тези з цієї книжки, що цілком протирічать одна другій, розкрив купюру з цитати із Герцена: “Україну следует признать свободной и независимой страной” і констатував: “Урізуючи і пропускаячи невідгідні для ждановської тенденції висловлювання Герцена, Дмитерко цим самим спотворює і фальшує думки Герцена про Україну”. І головний висновок з рецензії: “Книжка Дмитерка свідчить ще й про те, в який глухий кут зайшла радянська наука, коли університети видають таку антинаукову макулятуру”⁴¹.

1952 року у паризькому журналі “Україна” Ілько Борщак вмістив невеликий реферат “Шевченко і “генеральна лінія партії”:

“З статті П. Василенка [ще один псевдонім Петра Одарченка. – С. Б.⁴²] “*Дві статті про Шевченка*” (“Пороги”, Буенос-Айрес, III–IV, 1952, стор. 7) варт процитувати короткі (але які красномовні!) уривки з двох статтів, присвячених Шевченкові, що були видрукувані в провідних українських радянських газетах столиці Києва.

20 червня 1939 р. у зв’язку з “Шевченківськими торжествами в Каневі” з нагоди 125-ліття народження генія України, газета “Комуніст” надрукувала передову статтю, в якій читаємо: “... до голосу його (Шевченка) *прислухались* видатні діячі російської революційної демократії – Чернишевський і Добролюбов”...

А от 1949 року, в зв’язку з відкриттям у Києві Державного Музею Т. Г. Шевченка, газета “Радянська Україна” в передовій твердила все зовсім інше:

“Світлий геній Шевченка “надхненний кращими традиціями *російської культури*... З життєдайного джерела російської культури він (Шевченко) жадібно вбирав у себе найкраще, що створив геній *російського* народу. Тарас Григорович глибоко поважав і *вчився* у Герцена, Добролюбова і Чернишевського...”

Ці два уривки, відділені лише одним десятиліттям, яскраво свідчать про ті карколомні закрути, що на них така багата політика більшовиків, якій вони надали гучну назву “генеральна лінія партії”...⁴³”

Далі спробую розглянути людську долю українських шевченкознавців.

СПРАВА “СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ”

Кількоро з названих у Б. Кравцева шевченкознавців пройшли у справі “Спілки визволення України”, що мала ключове значення в історії України (процес відбувся 1930 року в тодішній столиці УСРР Харкові). Від інших большевицьких процесів він відрізнявся своїм масштабом та історичною роллю, оскільки тоді репресували приблизно тисячу представників традиційної, органічної української інтелігенції.

⁴¹ *Одарченко П.* Як більшовики фальшують Шевченка // Нові дні. – Торонто. – 1953. – Березень. – Ч. 38. – С. 25-26. Підп.: Заярський П.

⁴² Показчик псевдонімів Петра Одарченка // *Одарченко Петро.* Біобібліографія. – Торонто; Едмонтон: Слово, 1983. – С. 76.

⁴³ Україна: Українознавство і французьке культурне життя. – Париж, 1952. – Зб. 8. – С. 647.

Така велика кількість українського етнічного елемента в інших процесах так компактно не проходила. Це порушило всю інфраструктуру нації, ґрунтовно перервало національну традицію й сам зв'язок часів у її існуванні⁴⁴.

Головним фігурантом у справі проходив Віце-Президент УАН академік Сергій Олександрович Єфремов (6/18. X. 1876, с. Пальчик Звенигородського пов. Київ. губ. – 31. III. 1939, Ярославль), один з організаторів і чільних діячів видавництва “Вік” (1896), Всеукраїнської Загальної Організації (1897), Української демократичної (1904), потім радикальної, після їхнього об'єднання – радикально-демократичної (1905) партій, пізніше – Т-ва Українських Поступовців, Союзу Українських Автономістів-федералістів (голова), Партії Соціалістів-федералістів, Братства Української Державности. Автор розвідок “Шевченко й українське письменство” (Київ, 1914), “Шевченко” (Київ, 1914). Редактор збірників “Шевченко та його доба” (Т. I–II. Київ, 1925–1926), третього й четвертого томів академічного видання “Повне зібрання творів Тараса Шевченка” (Київ, 1927 і 1929) із його ж передмовами. Автор фундаментальної для шевченкознавства праці “Спадщина Кобзаря Дармограя” (Україна. 1925. Кн. 1–2) тощо. Був заарештований 21 липня 1929 р. Помер в ув'язненні⁴⁵.

У процесі “СВУ” проходив член Центральної й Малої Рад, Всеукраїнської ради військових депутатів, згодом професор Київського ІНО Осип Юрійович Гермайзе (Самуїл-Йосиф Генріх; 5 серпня 1892, Київ – 22 вересня 1958). Автор розвідок “Нові непорозуміння з Шевченком” (Україна. 1925. Кн. 1-2), “П. Куліш і М. Костомаров як члени Кирило-Методіївського братства” (у зб. “Шевченко та його доба”, Т. 1. Київ, 1925), “До історії Шевченкового села” (“Записки” Київського ІНО. Кн. 1. 1926). Арештували його 27 липня 1929 р. Помер в ув'язненні, де пробув 29 років.

Як один з провідних фігурантів у процесі “СВУ” проходив літературний критик Андрій Васильович Ніковський (14 жовтня 1885, с. Малий Буялик Херсонської губ. – 1942, Ленінград), один із фундаторів Центральної Ради, товариш голови Центральної Ради, член Малої Ради, міністр закордонних справ Директорії УНР. Написав розвідку “Бібліотека Т. Шевченка” (Книгарь. 1917. Листопад. Кн. III. Стовп. 107–113), редактор другого видання праці М. Драгоманова “Шевченко, українофіли і соціалізм” (Київ, 1914), до якої написав супровідну статтю⁴⁶.

Арештували у справі “СВУ” визначного шевченкознавця, засновника й директора першого в УСРР державного літературно-меморіального будинку-музею Тараса Шевченка – Володимира Варлаамовича Міяковського (6/18 липня 1888 року, Ковель – 22 березня 1972, Нью-Йорк, США), одного з фундаторів Української Вільної Академії Наук у США. Володимир Міяковський був ув'язнений 21 серпня 1929 р., засланий до Карелії. Під час війни вийшов на еміграцію⁴⁷.

⁴⁴ Білокінь С. Справа “Спілки визволення України” й перспективи її дальшого вивчення // Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження. Дрогобич: Коло, 2013. С. 573–629.

⁴⁵ Овчаренко Марія. Сергій Єфремов як літературознавець // ЗНТШ. – Том CLXXIII. – 1962. – С. 127–184; С. 221–222.

⁴⁶ Дунай Павлина. Андрій Ніковський: долаючи межі часу. – Київ: Твім інтер, 2009. – 238, [2] с.

⁴⁷ Білокінь С. Володимир Міяковський, 1888–1972 // Вісті УВАН. – Ч. 2. – Нью-Йорк, 2000. – С. 201–267.

У справі “СВУ” 18 вересня 1929 р. був заарештований також професор Полтавського ІНО Олександр Тихонович Бузинний (1889, Київська губ. – не раніше 1930), автор публікації “Новий рукопис Шевченкової “Хустини” (Червоний шлях. 1927. Кн. 3), засуджений 1930 р.

У “Покажчику видань Шевченкових творів” згаданого вище бібліографа Володимира Дорошенка⁴⁸ зафіксовані видання, що були найкапітальнішим внеском акад. С. Єфремова до шевченкознавства. Саме Єфремов 1927 р. розпочав академічне, повне видання його спадщини:

– Повне зібрання творів Тараса Шевченка. Том 4. Щоденні записки (Журнал) : Текст. Первісні варіанти. Коментарій. [К. :] ДВУ, 1927. XL, 789, [1] С. (Українська Академія Наук. Комісія для видавання пам’яток новітнього українського письменства.).

Повне зібрання творів Тараса Шевченка. Том 3. Листування : Текст. Коментарій. [К. :] ДВУ, 1929. XXXVI, 1003 С. (Українська Академія Наук. Комісія для видавання пам’яток новітнього українського письменства).

Автори персоналій у коментарях: акад. Андрій Лобода, Володимир Міяковський, Михайло Новицький⁴⁹, Олекса Новицький, Дмитро Ревуцький, Петро Руплін, Павло Филипович.

Рецензії на видання написали Ієремія Айзеншток, Павло Богацький, Володимир Гадзінський, Олександр Дорошкевич, Петро Єфремов (репресований), Павло Зайцев, Кость Копержинський (репресований)⁵⁰, Петро Кудрявцев, Михайло Марковський, А. Москаленко, Венедикт Мякотин та Юліян Григорович Оксман (репресований).

Доля діячів культури, причетних до першого академічного видання Шевченкових творів, склалась по-різному. Брат Єфремова Петро Олександрович був ув’язнений 9 вересня 1929 р., проходив за тим самим процесом. Кость Копержинський під час чистки академічних установ 1933 р. за звинуваченням у саботажі наукової роботи, нацдемівщину та “як вихідець із контрреволюційного табору” знятий з роботи, потім ув’язнений. Дня 5 вересня 1935 р. був арештований Павло Филипович. Він опинився на Соловках, 3 листопада 1937 р. був розстріляний у Сандормоку. Михайла Михайловича Новицького узяли 26 грудня 1937 р. Відбувши термін, 1942 р. він був звільнений, а за місяць мобілізований до т. зв. трудової армії (м. Кизил Молотовської обл.). Повернувся 1946 р. Реабілітований посмертно. Юліян Григорович Оксман у листопаді 1936 був заарештований, звільнений у листопаді 1946 р. Павло Богацький, Павло Іванович Зайцев і Венедикт Мякотин вийшли на еміграцію. Дмитра Ревуцького совєцькі підпільники вбили у Києві.

⁴⁸ Повне видання творів Тараса Шевченка. Том XVI. – Варшава; Львів, 1939. – С. 225–226, 235–237.

⁴⁹ Білокінь С. Досє шевченкознавця [Михайла Новицького] // Літ. Україна. – 2007. – 4 жовтня. – № 38 (5226). – С. 1, 8; 11 жовтня. – № 39 (5227). – С. 7, 8.

⁵⁰ Копержинський Кость. Українське наукове літературознавство за останні 10 років // Студії з історії України. – Київ: Науково-дослідча кафедри історії України в Києві, 1929. – Т. 2. – С. XLV–XLVI.

ШЕВЧЕНКО-МАЛЯР. СПРАВА ФЕДОРА ЕРНСТА

Дня 24 травня 1929 року при Київській філії Інституту Т. Шевченка засновано Комісію малярської творчості Т. Шевченка.

У розпалі перших арештів у справі СВУ, 1 жовтня комісія мала такий склад: голова – акад. Олекса Новицький⁵¹, члени – проф. Федір Ернст, Василь Кричевський-батько та Володимир Міяковський, секретар Аделаїда Артюхова⁵².

Коли підготова восьмого тому “Повного зібрання творів” Шевченкових зупинилась, ситуація з ним виглядала так. Усім шевченкознавцям, зрештою, всім українцям було зрозуміло, що справу треба було продовжити, адже навіть у 1930-ті роки проти Шевченка у принципі – большевики не могли виступати прямо. Оскільки С. Єфремов перебував в ув’язненні, очолив справу інший академік, прийнятний владі, – Дмитро Багалій. Втім, він невдовзі помер – 9 лютого 1932 р.

На цьому етапі до “Повного зібрання творів” Шевченкових залучили визначного історика мистецтва, співробітника Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка Федора Людвіговича Ернста⁵³. Він мав уже за собою досвід ув’язнення. Як громадянина Німеччини 7 серпня 1914 р. його заарештували вперше. Перед другим арештом він працював над досі не виданою фундаментальною монографією “Шевченко як маляр на тлі його доби”. У додатку до листа від 3 лютого 1968 р. Ернстова удова Тамара Львівна надіслала мені надзвичайно цінні спогади, що містили дату його другого арешту: “23-го октября 1933-го года утром Ф. Л., как обычно, направился в Издательство Академии, но домой больше не вернулся”.

У листі до пушкініста Мстислава Александровича Цявловського від 26 серпня 1939 року з Уфи Ф. Ернст розповів: “Прилагаю при сем краткий конспект моей работы о Шевченко-художнике. Работа эта была мне заказана в 1932 г. для академического (ВУАН) издания произведений Шевченко тогдашним редактором издания, акад. Д. И. Багалеем, после того, как работа на ту же тему акад. А. П. Новицкого была во всех инстанциях забракована”.

До Ернста звернулись як до знаного фахівця-шевченкознавця, який чудово знав мистецьке життя України Шевченкової епохи (1927 року влаштував виставку “Тарас Шевченко на тлі його доби”), нарешті, як до члена заснованої напередодні єфремовського арешту Комісії малярської творчості Т. Шевченка. Оскільки довелося шукати нового автора, Ернст надавався для цього якнайкраще. Міяковський перебував уже в ув’язненні. Що ж до Ернста, то він над дослідженням Шевченкової мистецької спадщини вже працював і до шевченківської теми звертався не раз. Відтак вдалися до Ернста. Десь так за рік вчений написав монографію “Шевченко як маляр на тлі його доби” (9 арк.), що лише тепер готується до друку. На щастя, рукопис зберігся. Всі ці роки він пролежав в архіві, й матеріали цієї праці залюбки використовували мистецтвознавці у своїх роботах.

⁵¹ *Тарахан-Береза Зінаїда*. Олекса Новицький – дослідник і популяризатор творчості Тараса Шевченка // *Образотворче мистецтво*. 1987. Вересень–жовтень. № 5; *Бонь Олександр*. Академік О. П. Новицький і Музей укр. діячів науки та мистецтва // *Київська старовина*. – 1999. – XI–XII. – № 6 (330). – С. 123–132.

⁵² Звіт про науково-дослідчу роботу Київської філії. – С. 20.

⁵³ *Білокінь С.* В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. – Київ, 2006. – 355 с.

Дослідження “Шевченко як маляр на тлі доби” висунуло Федора Ернста в ряд найвизначніших шевченкознавців. Знавець епохи, музейник, він створив чудову, справді капітальну працю, в якій підсумував набутки всіх своїх попередників. У своєму щоденнику він зробив два записи про хід роботи. 25 березня 1933 р.: “Здав до ЛіМ’у [видавництво “Література і мистецтво”] роботу про Шевченка як маляра (10 арк.)”. І 14 липня, себто за кілька тижнів до арешту: “Одержав від [видавництв] ва ЛіМ рукопис “Шевченка” після рецензії Шабльовського й перегляду Кирилюка”.

Готуючи свою працю, Ернст не розумів, що вона була приречена. Свою книжку він написав, коли село вимирало від голодомору, й начальство часом проговорювалося. Відтак 17 червня 1933 року Президія ВУАН ухвалила: “На виконання постанови НКО УСРР про ліквідацію Комісії для видання творів Т. Г. Шевченка (!) вирішили завершити цю роботу протягом 10 днів”. Боротьба проти України тривала.

У цитованому вище листі до М. А. Цявловського Ернст розставив для нас усі крапки над “і”: “[...] моя работа была принята к напечатанию осенью 1933 г. в предпологавшемся академическом издании Шевченко Наркомпроса УССР”. Мріючи в Уфі видати цю працю наприкінці 30-х років й розраховуючи на підтримку свого адресата, вчений міркував: “Не знаю, следует ли обо всем этом упоминать те-перешним издателям”.

Після смерті Дмитра Багалія справа з академічним виданням вийшла на новий виток. Висвітлюю його за двома джерелами. Перше – це нотатка “Академічне видання творів Т. Г. Шевченка”, що з’явилась у журналі “Червоний шлях” влітку 1933 р. Друге джерело – “Перспект академічного видання “Творів Тараса Шевченка” Михайла Новицького.

Нова концепція нещасного видання належить, правдоподібно, Михайлові Новицькому. Його підпис стоїть під “Перспектом”. Можна назвати й дату – 1933 рік. Цю дату написав Новицький своєю рукою. Що означає його уточнення – 18 вересня, – дата копії чи щось інше, – поки що говорити рано. Так чи сяк, це момент, коли до Ернстового арешту (23 жовтня) лишався місяць і лишався ще якийсь час до арешту самого Михайла Новицького.

Одержавши цей проект, мабуть, на еміграції від першої дружини Новицького Лариси Павлівни й публікуючи його в нью-йоркському УВАН’івському щорічнику, його проаналізував В. Міяковський. Він писав: “Отже, перед Інститутом Шевченка постала проблема дати нове академічне видання творів поета. За цю справу взявся заступник народного комісара освіти А. Хвиля, а все видання мало здійснитися під загальною редакцією наркома В. Затонського. Звичайно, ні Затонський, ні Хвиля, ні тодішні співробітники Інституту Шевченка (обізнаний в таких справах член Інституту Шевченка Ієремія Айзеншток працював під той час вже в Ленінграді) не могли забезпечити науковий бік видання: канонічні тексти і академічний коментар. Тому для найвідповідальнішої роботи запрошений був єдиний на советській Україні фахівець – науковий співробітник Академії наук, відомий шевченкознавець Михайло Новицький”. Думається, роль М. Новицького тут явно перебільшено. Він не був “єдиний на советській Україні фахівець”. Був іще, скажімо, той самий Ернст, – хто міг знати, що за місяць його заарештують?

Справу видання взяв на себе Наркомос “за проводом ЦК КП(б)У”, який очистив “Інститут Т. Г. Шевченка від буржуазно-націоналістичних елементів”.

Останнім закидали, “що не в їхніх інтересах було видати докладно опрацьовані, в академічному виданні зібрані, всі твори великого поета-революціонера”. Очевидно, маються на увазі такі ситуації, як роздмухана історія з Башиловим і де Бальменом: 7 лютого 1930 р. Президія ВУАН прийняла спеціальну ухвалу: “Ухвалили розшукати рукопис “Кобзаря” з ілюстраціями М. С. Башилова й Я. П. де Бальмена, що залишився в кабінеті С. О. Єфремова, і передати його на виставку, яка відкриється у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Г. Шевченка під час проведення Шевченківських днів”.

Тепер ми розуміємо, що мотив ніби захованих “в шухлядах українських націоналістів” Шевченкових рукописів, котрий відтоді настирливо взяв на язик большевицький офіціоз, був звичайнісіньким блефом. Роботою вчених “бригад” мав керувати Шабліовський, “загальне редагування” покладалось на В. Затонського, А. Хвилю й І. Кулика. Працювати повинні були Володимир Коряк, Михайло Новицький, Зиновій Гуревич, Г. Каганович, Кость Довгань, Єрохін, Ю. Д. Йосипчук, Микола Бурачек, Михайло Клоков-Доленго, Петро Колесник, Анатолій Шиян, Радлов, Антон Козаченко, Федір Ернст, Олександр Ведміцький, Наталя Мірза-Авак’янци, Євген Кирилюк, Микола Сайко. У чотирьох томах “Шевченківської енциклопедії”, що вийшли у світ досі, є статті лише про М. Бурачека, О. Ведміцького, Ф. Ернста, Є. Кирилюка, П. Колесника, В. Коряка та М. Новицького

Дня 27 травня 1934 року 28-річного Євгена Шабліовського було обрано членом-кореспондентом АН УРСР. Його призначили директором Інституту літератури. Мабуть, саме в короткий час його директорування були написані п’ять записок Шабліовського до М. М. Новицького, які 1953 року опублікував на еміграції Міяковський, наприклад: “М. М. Прошу Вас зараз же зайти до мене в справі текстологічних приміток. Е. Ш.”.

Роком 1935 позначено перший том “Повного зібрання творів”, виданий за редакцією Затонського, Хвилі та Шабліовського (Поезії). До книжки було видано два проспекти – на 8 сторінок і на одну. В короткому говорилось: “Вперше повністю буде опублікована величезна спадщина цього могутнього поета-революціонера, очищена від поліцейсько-цензурних спотворень та найрізноманітніших перекручень і фальсифікацій з боку українських націоналістів. Найважливіші рукописи, що протягом десятиліть заховані були в жандармських сховищах та поліцейських архівах, в шухлядах українських націоналістів (над ними працювали невдовзі ув’язнені вчені. – С. Б.), – будуть подані тепер нашому радянському читачеві в їх справжньому вигляді”. Величезну передмову до цього тому написав Хвиля. Підписано книжку до друку за два заходи – 18 лютого і 6 березня 1935 року. Друкувалась вона накладом 15 тис. примірників у книжковій фабриці Партвидаву ЦК КП(б)У на Сінному майдані, 14 (технічний директор О.П.Сліпенький). 14 листопада 1935 року Шабліовського заарештували.

Другий том (теж поезії) за редакцією Затонського та Хвилі з’явився 1937 р. накладом так само 15 000 прим. Підписаний до друку також у два прийоми: 10 жовтня – 17 грудня 1936 року. За кілька місяців їх обох – і Затонського, і Хвилю – розстріляли. Видання зупинилося знову.

Перебуваючи в Алма-Аті, 1 червня 1938 р. Ернст згадував свою монографію в листі до пушкіністки Т. Г. Цявловської: “История с quasi-шевченковской зарисовкой

Пушкина в гробу меня очень рассмешила. Я читал об этом “открытии” еще в газетах и сразу усомнился. Там ведь нет сейчас ни одного знающего человека. У меня же – увы – лежит законченная монография о Шевченко-художнике, листов на 15, приготовленная к печати к осени 1933 г., всеми инстанциями одобренная, для предполагавшегося и уже начатого академического издания. Я писал ее, когда оригиналы еще были разбросаны между Киевом, Черниговым, Харьковом и др. местами. Сейчас над ними работать, конечно, неизмеримо легче – но очевидно некому”.

За кілька тижнів, як почалась війна, – 16 липня 1941 р. в Уфі – Ернста було ув'язнено. Цього разу востаннє. 28 жовтня 1942 року його розстріляли. Україна, як писав Довженко, була в огні.

Року 1951 ювілейне шевченківське видання почалось заново – накладом 10 тисяч примірників. Редакційну колегію складали Білецький, Копиця, Корнійчук, Маслов, Попов, Рильський і Тичина. Учасники щойно погромленого перед тим “Нарису” офіційним Шевченком реабілітовувались. Перші два томи нового видання вийшли як “Друге, доповнене і виправлене видання”.

Шевченкова малярська спадщина зайняла VII–X томи. Окремі томи редагували Борис Бутник-Сіверський, Яків Затенацький і Глафіра Паламарчук.

Про Сергія Єфремова, Володимира Міяковського, Олексія та Михайла Новицьких, Федора Ернста, зрештою, про Павла Зайцева в цьому виданні жодної згадки не було.

СПРАВА “УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЦЕНТРУ”. МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Запеклі марксистки, большевики сприймали свою класову свідомість як універсальну відмічку до всіх соціальних проблем. Провівши процес “СВУ”, що почав руйнування українства, вони перейшли до знищення українського селянства, а паралельно з ним і того суспільного прошарку, що заповнив ряди “Української військової організації” (УВО). Так суспільство рухалось до “Великого терору” 1937 року. Отож, відразу після справи “СВУ” було розроблено справу “Українського національного центру” (УНЦ), за якою пройшли колишні члени ЦК УПСР В. О. Голубович, І. М. Лизанівський, В. П. Мазуренко, П. О. Христюк, Ф. В. Черкаський, М. Ф. Чечель та ін. На очільника розпочатої справи було призначено акад. Михайла Грушевського.

Визначний шевченкознавець, найбільший український історик Михайло Сергійович Грушевський (29/17 вересня 1866, м. Холм – 24 листопада 1934, м. Кисловодськ), був організатор української науки, літературознавець, письменник, політичний, громадський і державний діяч. Дійсний член Історичного Товариства Нестора-літописця (1890), Наукового Товариства ім. Шевченка (1893), член Українсько-Руського Педагогічного Товариства у Львові (1894), член-кореспондент Краківської Академії наук (1895), член Археологічної комісії Московського Археологічного Товариства (1900), Одеського товариства історії та старожитностей (1901), дійсний член Чеської Академії наук (1914), Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН, 1923) та АН СРСР (1929). З ініціативи Я. Дашкевича в українській

історіографії наприкінці т. зв. перебудови (грудень 1988) офіційно визнано, що Грушевський найбільший український історик. Шевченкова особа й творчість проходить через усю біографію Грушевського. В іменних покажчиках кожного тому його 50-томника Шевченкове ім'я репрезентовано дуже поважно.

Визначаючи ставлення Михайла Сергійовича Грушевського до найбільшого українця Тараса Шевченка, підкреслю, що Тарас Шевченко мав також прізвище Грушівський, але питання про спорідненість найбільшого українського історика з найбільшим українцем-поетом ще вимагає спеціального вивчення. Як відомо, сам вчений уже цікавився цією проблемою⁵⁴. Його батько Сергій Федорович Грушевський (7 жовтня 1830, Чигирин – 27 січня 1901, Владикавказ) був директором народних училищ Терської області. Твори з “Кобзаря” запам’ятались Грушевському в дитинстві в усній передачі від його батька. Прочитую його “Спомини”: “Батько згадував, що бачив Шевченка, але, очевидно, ся стріча тоді не зробила на нього особливого враження. [...] Він] декламував [...] кілька уривків з “Катерини” й “Гайдамаків””.

Майбутній історик закінчив Першу Тифліську класичну гімназію (1886), серед персоналу якого був кирило-методієвець М. Гулак, якого Грушевський пам’ятав особисто, хоч сам був тоді надто малий: “Я говорю се, розуміється, про згаданого вже вище Миколу Івановича Гулака, одного з найблагородніших кирило-методіївців, що замість творів свого духу лишив українському громадянству взірець моральної гідности, благородної резигнації і витривалости. Але сей образ, котрий чарує нас тепер в актах кирило-методіївського процесу, зоставсь невідомим ширшому українському громадянству свого часу, запечатаний сімома печатями жандармського *ділопроизводства*. Він блиснув перед нашою суспільністю тоді, коли ім’я покійника давно стало порожнім звуком”. До своєї книгозбірні під час мандрівки 1882 р. вчений придбав збірку статей про Шевченка, яку видав Піскунов, про що написав у “Споминах”.

Перша публікація Грушевського, оповідання “Бех-аль-Джугур”⁵⁵, з’явилась за підтримки Івана Нечуя-Левицького, в листах до якого Грушевський згадує Шевченка з постійним пієтизмом. Він закінчив історичне відділення історико-філологічного університету Св. Володимира (1890). Під керівництвом В. Антоновича написав реферат “Южно-русские господарские замки в половине XVI века” (1890) та монографію “История Киевской земли от смерти Ярослава XIV века” (1890), за яку одержав золоту медаль. Захистив магістерську дисертацію “Барское старство” (1894). За рекомендацією В. Антоновича був призначений на посаду ординарного професора кафедри всесвітньої історії з окремим узагальненням Східної Європи Львівського університету.

Переїхавши 20 вересня 1894 р. до Львова, вчений очолив Історико-філософську секцію Наукового Товариства ім. Шевченка (НТШ), редакцію “Записок” НТШ (1895–1913), очолив Археографічну комісію НТШ (1896–1913) та саме НТШ (1897–1913). Уже в першому томі “Записок” НТШ (Т. V. 1895. Кн. I. С. 1–26), який він упорядковував після О. Барвінського, друкувався нарис О. Кониського “Тарас

⁵⁴ Грушевський М. Дрібничка до генеалогії Шевченка // Грушевський М. Твори у 50 томах. – Т. 5. – С. 152.

⁵⁵ Грушевський М. Бех-аль-Джугур // Діло. – 1885. – Ч. 66–68. Підп.: Заволока Мих.

Шевченко в арешті⁵⁶”. Друкування праці Кониського було однією з провідних тем їхнього листування, а також пізнішої статті Грушевського про Кониського. У переробленому й доповненому вигляді біографічні нариси були об’єднані у працю “Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. Т. 1–2” (Львів, 1898–1901). Один з нарисів “Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка⁵⁷” Кониський так само присвятив Грушевському.

У Львові на всю широчінь розгорнулись організаційні таланти вченого. Він реорганізував товариство в неформалізовану Українську Академію Наук, де було створено музей та бібліотеку з широкою Шевченкіяною. Долаючи амбіції власні та своїх колег, мобілізував до роботи в НТШ видатних вчених тодішньої доби – І. Франка, разом з яким заснував і редагував “Літературно-науковий вістник” (Львів, 1898–1905; Київ, 1905–1907), В. Гнатюка та ін. Підказав Франкові паралель між Шевченковою “Наймичкою” та твором Пушкіна “Под вечер осенью ненастной...”, яку провів М. Петров, – відтак цю згадку було введено до Франкової габілітаційної лекції⁵⁸.

Викладаючи, Михайло Сергійович створив свою львівську історичну школу (В. Герасимчук, І. Джиджора, М. Кордуба, І. Кревецький, І. Крип’якевич, О. Терлецький, С. Томашівський). Заснував серії “Жерела до історії України-Руси” (1895), “Розвідки і матеріали до історії України-Руси” (1896), “Матеріали до історії суспільних і економічних відносин Західної України” (1905), “Пам’ятки українсько-руської мови і літератури” (1910). Створив інфраструктуру для видання й розповсюдження щоденної газети “Рада” (1906). Після місячника “Киевская старина” розпочав наукові видання п. н. “Україна” (1914, 1924–1930)⁵⁹, де друкувалась важлива Шевченкіяна, наприклад, статті Ол. Грушевського “З настроїв і думок Кирило-Мефодіївців”⁶⁰ та “Шевченківська література за останні роки”⁶¹, М. Марковського “Російські і українські твори Шевченка в їх порівнянні”⁶², Б. Варнеке “Композиція “Назара Стодолі” Шевченка”⁶³, “З ідеології Кирило-Методіївців – записка Василя Білозерського”⁶⁴ та ін. У листі до С. Єфремова від 18 червня 1914 р. Грушевський

⁵⁶ Кониський Олександр Якович (1836 – 1900). Тарас Шевченко в арешті // ЗНТШ. – Т. V. – 1895. – Кн. I. – С. 1–26.

⁵⁷ Кониський Ол. Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка // ЗНТШ. – Т. VIII. Наукові статті. – 1895. – С. 1–20.

⁵⁸ Див. лист Грушевського до І. Франка від 29 березня 1895 р. Листування... 1997. – Т. 1. – С. 78.

⁵⁹ Під назвою “Україна” 1907 року спершу виходило пряме продовження “Киевской старины” (1882–1906). 1932 року, себто ще за життя М. Грушевського, але за його відсутності в Києві під тією назвою та фірмою, що й Грушевський, більшовики видали у двох номерах три книжки протилежного за ідеологією та напрямком журналу. Виходить, по суті, “Україна” – це не один науковий журнал, а три, тому зводить їхній показник змісту в одну книжку, як це зробили в Інституті української археографії (1993), було недоцільно.

⁶⁰ Грушевський Олександр. З настроїв і думок Кирило-Мефодіївців // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 71–76.

⁶¹ Грушевський Ол. Шевченківська література за останні роки // Україна. – 1917. – Кн. – 1–2. – С. 116–127.

⁶² Марковський Михайло Миколайович (1869 – 1947). Російські і українські твори Шевченка в їх порівнянні // Україна. – 1918. – Кн. 1–2. – С. 32–48.

⁶³ Варнеке Борис Васильович (1874 – 1944). Композиція “Назара Стодолі” Шевченка // Україна. – 1929. – Жовтень–листопад. – Кн. 37. – С. 54–64.

⁶⁴ Білозерський Василь. З ідеології Кирило-Методіївців: Записка // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 78–83.

просив його подати рецензії на твори Шевченка до III книжки “України”, де було прорецензовано й інші ювілейні видання.

Оселившись у Львові і не знайшовши відповідних відомостей у пресі, Грушевський питав І. Нечуя-Левицького (27 / 15 березня 1886), чи відзначалися Шевченкові роковини. Їхня традиція була для нього важливою. Він надрукував кілька шевченкознавчих студій – “Дрібничка до генеальогії Шевченка”⁶⁵, “Улиця Шевченка у Львові”⁶⁶ та “Варіанти до “Богданової могили” Шевченка”⁶⁷.

Багато років життя він присвятив підготові своєї найголовнішої праці – “Історії України-Руси”. 1898 року у Львові вийшов у світ її перший том, першу книжку останнього 10-го тому (доля другої книжки невідома) надруковано в Києві 1936-го, вже по його смерті. Встиг звести до купи ґрунтовний аналіз усіх приступних йому джерел, що стосувалися подій від найдавніших часів до 1658 р. Для цього мобілізував молодих істориків для систематичної археографічної роботи у сховищах Варшави, Кракова, Москви, Києва, Харкова. Визначив зміст українського історичного процесу на українській етнографічній території, що в українській історіографії став канонічним. Пізніше до цього додалась історія українського закордоння. У “Сборнике статей по славяноведению” (Спб., 1904) вчений опублікував програмну статтю “Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства”, у якій вперше сформулював концепцію самостійного історичного розвитку українства.

Систематичне рецензування українознавчих досліджень на сторінках “Записок” НТШ, яке налагодив Грушевський, доповнило формування української історіографії. Звинувачений з боку групи колег в автократизмі та непотизмі тощо (анонімний автор відповідної брошури, – як стверджує відомий гуманітарій Є. Пшенічний, – С.Томашівський), вчений залишив керівництво НТШ і припинив редагувати його видання, від чого загальний рівень товариства серйозно понизився. Паралельно Грушевський вийшов з Української національно-демократичної партії, одним із засновників якої (1899) він був, орієнтуючись на засади конституційного парламентаризму й автономії України. Можливо, саме втративши академічну базу НТШ та політичну партійну базу, Грушевський переорієнтувався на закулісну політичну діяльність, вступивши до масонерії.

Порядком просвітницької роботи видав кілька популярних курсів історії України-Руси, як він називав свою батьківщину. Це різні твори, орієнтовані на зовсім різну аудиторію. Російською мовою перше надруковано “Очерки истории украинского народа” (Спб., 1904 й дальші перевидання). Дійшовши до харківської літературної школи і її заслуг, Грушевський відзначив: “Но более широкой национальной украинской идеи здесь еще нет [...]. Появление между украинскими писателями с конца тридцатых годов такого первостепенного дарования, как Тарас Шевченко (первое издание его “Кобзаря” вышло в 1840 г.), завершает образование украинской народной литературы. Для украинского возрождения такое быстрое – в сорок лет спустя после первых серьезных шагов возрождения

⁶⁵ Грушевський М. Дрібничка до генеальогії Шевченка // ЗНТШ. – Т. V. Miscellanea. – 1895. – С. 3–4.

⁶⁶ Грушевський М. Улиця Шевченка у Львові // ЛНВ. – Т. X. – 1900. – Ч. II. – С. 200–202.

⁶⁷ Грушевський М. Варіанти до “Богданової могили” Шевченка” // ЗНТШ. – Т. LIV. – 1903. – Кн. IV. Miscellanea. – С. 5-6.

народной литературы – появление гениального поэта было большим счастьем. [...] В украинскую литературу Шевченко внес новое содержание, целый ряд новых мотивов. Укажу только наиболее выдающиеся стороны – обращение к прошлому, невиданное пред тем одушевление народными войнами XVII–XVIII вв. и казачеством, в идеализации которого, согласно народной традиции, он отыскивает мотивы, созвучные его идеалам общественной справедливости, свободы и независимости; протест против крепостного права, вытекающий из тех же идеалов, и по силе и напряжению не имеет ничего равного ему; такой же протест против политического гнета и всякого посягательства на свободу и достоинство человеческой личности”⁶⁸. Останній розділ другого видання вийшов окремою брошурою “Украинство в России, его запросы и нужды” (Спб., 1906). Туди перейшло й те місце, що стосувалось Шевченка: “Пущенное в широкий оборот представление о врожденной неспособности украинского племени к организации стоит в резком противоречии с фактами истории, что же касается дарований, то о народности, давшей Гоголя, Шевченко и бесконечный ряд более или менее ярких талантов в разных сферах культуры, не может быть никаких сомнений”⁶⁹.

Українська версія популярного курсу формувала суспільну свідомість нації. Цей твір складав зовсім інший текст і мав навіть інакшу структуру. Спершу це було коротке видання “Про старі часи на Україні” (весна 1907). З причин механічних у різних примірниках різне навіть закінчення: обіцянка більшої ілюстрованої історії або є, або її немає.

Невдовзі з’явилась “Ілюстрована історія України” (Львів; Київ: друкарня “С. В. Кульженка”, 1911). Почавши з сьомої тисячі накладу (передмову датовано лютим 1912), книжка виходила в переробленому вигляді. Особливо поширено останній розділ. 17-у тисячу розпочато друкуванням у травні 1917 р., передмову датовано 18 серпня 1917. Тут перші 29 аркушів (С. 9–472) друковано із стереотипу, натомість останні роки (1912–1917) поширені й дороблені.

Грушевський не вдавався подібно до істориків нашої доби до порожнього за змістом псевдонаукового сленгу. Вчений орієнтувався на мисленний і стилістичний рівень тодішнього українського громадянства. Попри вміння висловлюватись зовсім просто, авторова думка від того не втрачає точности, тож його текст можна легко переформулювати в багато докладнішому викладі.

У першому виданні (з шостою тисячею тиражу за 1912), приділяючи більшу увагу періодам української державности, М. Грушевський розглядав історичний рух українства, відсуваючи на другий план польські чи російські державні масиви. Відтак після упадку козаччини і українського життя (від скасування гетьманства через коліївщину і руйнування Січі) перехід до державности початку ХХ ст. він визначив як українське відродження. Виділивши перші українські гуртки і Кирило-методіївське братство, у центр тодішнього українського історичного процесу він поставив саме загальноісторичну місію Шевченка, що лишалось для нього беззастережною, навіть якщо він ухилявся від теми про Шевченкову сакральну роль. Після лютневої революції 1917 р. М. Грушевський сформулював свою історичну шевченкознавчу концепцію, оглядаючись на попередній історичний шлях і майбутні

⁶⁸ *Грушевський М.* Очерки истории украинского народа. Изд. 2, доп. – Спб., 1906. – С. 412–414.

⁶⁹ Там само. – С. 472.

перспективи: “Шевченко ще в своїх молодечих віршах перший з українських поетів звернувся до козацької та гайдамацької минувшини, шануючи в ній боротьбу за волю й право народне, згідно з тими переказами, які чув змалечку наоколо себе. Тепер з поручення київської археографічної комісії він їздив по Україні, зарисовуючи старі українські пам’ятки, й вони з новою силою будили в його душі пам’ять українського минулого. З-поза блеску гетьманських клейнотів, з-поза війн і чвар вставав перед ним дійсний герой української історії: сірий нарід, що повставав на те, аби зробити своєю ту землю, на котрій працював, і бути господарем своєї праці і свого жит[т]я. З небувалою ні перед тим, ні потім силою Шевченко в своїх поезіях сього (1845) року виступав против неправди і неволі, яка запанувала на Україні, і лукавим нащадкам пригадував забуту правду української історії: *Схаменіться, будьте люде [...]*”⁷⁰.

Популярний курс української історії з’являвся також у перекладах болгарською, чеською, німецькою, французькою та англійською мовами, але їхню генеалогію історіографи у плані текстологічному ще не студіювали.

У зв’язку з революційними подіями в Росії Грушевський надрукував кілька програмових статей “Українство і питання дня в Росії” (ЛНВ. 1905. Квітень), “Конституційне питання і українство в Росії” (ЛНВ. 1905. Червень). З початком державного розруху року 1905 переніс свою наукову й організаційну діяльність до Києва. За моделлю НТШ заснував Українське Наукове Товариство (УНТ), головою якого був обраний 30 квітня 1907. Став редактором “Записок” УНТ.

Серед праць цього часу – шевченкознавчі “Портрет Шевченка роботи Ф. Красицького”⁷¹, “Шевченків день”⁷², “В сорок восьмі роковини Шевченка: Слово на Шевченковому святі у Львові, дня 17 лютого ст. ст.”⁷³, “Пам’ятник Шевченку”⁷⁴, “Свято єднання [Шевченкові святкування]”⁷⁵, “Шевченко і українська минувшина”⁷⁶, “В справі ювілейних видань, присвячених Шевченкові й його добі”⁷⁷; “Шевченкове століте: [думки з нагоди столітних роковин]”⁷⁸.

Разом з Федором Вовком, Агатангелом Кримським, Алексеем Шахматовим та іншими він редагував систематичну українську енциклопедію “Украинский народ в его прошлом и настоящем”, яку видавав Максим Славінський (вийшло два томи; студії Грушевського “Развитие украинских изучений” та “История украинского

⁷⁰ Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України. – Київ, 1917. Двадцять п’ять тисяча. – С. 492.

⁷¹ Грушевський М. Портрет Шевченка [роботи Ф.Красицького] // ЛНВ. – 1906. – Т. 36. – Кн. X. – С. 166.

⁷² Грушевський М. Шевченків день // Рада. – 1907. – № 47.

⁷³ Грушевський М. В сорок восьмі роковини Шевченка: Слово на Шевченковому святі у Львові, дня 17 лютого ст. ст. // ЛНВ. – 1909. – Т. 46. – Кн. IV. – С. 3–6.

⁷⁴ Грушевський М. Пам’ятник Шевченку // Село. – 1909. – № 1; Народний календарь “Село” на 1910 рік.

⁷⁵ Грушевський М. Свято єднання [Шевченкові святкування] // ЛНВ. – 1912. – Т. 57. – Кн. III. – С. 475–478.

⁷⁶ Грушевський М. Шевченко і українська минувшина // Засів. – 1912. – № 8. – С. 68–69.

⁷⁷ Грушевський М. В справі ювілейних видань, присвячених Шевченкові й його добі // ЗНТШ. – 1913. – Кн. 2.

⁷⁸ Грушевський М. Шевченкове століте: [думки з нагоди столітних роковин] // ЛНВ. – 1914. – Т. 65 (1). – Кн. II. – С. 212–215.

народа” із згадками про Шевченка увійшли до першого, 1914). В одному з наступних томів, що вже не з’явилися внаслідок Першої світової війни, мала вийти спеціальна Шевченкові присвячена праця Федора Матушевського (досі зберігається в рукописі).

Дня 11 грудня 1914 року у зв’язку з подіями Першої світової війни Грушевський був заарештований у Києві й скерований до Симбірська, переведений до Казані, а у вересні 1916 переїхав до Москви. У ці роки з’являлися праці, які він підготував давніше. З ініціативи Д. Г. Бібікова 1847 року було зібрано копію актів кирило-мефодіївського слідства, що зникла з київських архівів після 1915 р.⁷⁹ У “Збірнику пам’яті Тараса Шевченка” (Київ, 1915 і окремо) вчений вперше видав з неї зізнання кирило-мефодіївців п.н. “Матеріяли до історії Кирило-Мефодіївського братства”. Допит Шевченка було передруковано з журналу “Былое” (1906. Кн. 8). Стаття “Великі роковини” з’явилась у “Збірнику пам’яті Т. Шевченка” (Київ, 1915). 1917 рік вчений розпочав статтею “В сімдесяті роковини Кирило-Методіївського братства”⁸⁰. У останньому з листів Грушевського до Сергія Єфремова (11 березня / 26 лютого 1917) історик радів, що той узявся відгукнутись на це видання.

Після повалення самодержавства й утворення Української Центральної Ради Грушевський був заочно обраний її головою, формально одностайно обраний на Всеукраїнському Національному Конгресі 26/13 березня 1917 р. Ставши неформально президентом України та ідеологом української державності, поступово провів українське громадянство від вимог національно-територіальної автономії до вимог української незалежності.

Як видно зі “Споминів” Грушевського, старі українофіли, крім загальногромадянської, мали свою хронологію. Для них щоразу спеціальне значення мали саме Шевченкові роковини. Оскільки ж вони справді здебільшого пов’язувалися з давнішими чи пізнішими подіями, від них можна було рахувати ті чи інші важливі події українського громадського життя, що без них губилися без дати. Наприклад, Грушевський з приємністю оповів про київську маніфестацію 1917 р: “Я йшов в громаді депутатів Центр[альної] ради, клубу жіноцтва; Ів. Ів. Щітківський, голова міського комітету будови пам’ятника Шевченка, виготовив гарну корогу з портретом Шевченка, і ми йшли при ній: на переді пані Понятенкова [дружина Прокопа Понятенка] – тепер покійниця – з Кулюнею несли гарну жовто-блакитну корогу”.

Про громадську роль Шевченкового культу дуже важливе значення мають свідчення голови Центральної Ради: “На вечірнім засіданні, що було присвячене дебатам з приводу рефератів, пізніше селянство справило величну маніфестацію. Того дня в педагог[ічний] музеї відбувала свій установчий з’їзд “Селянська спілка”; звідти селянство прийшло всім збором, несучи прапор з портретом Шевченка, що переховувався для того часу в педагогічному музеї, і принесли його до зали зібрання як свій прапор. Збори встали, проспівали Шевченків “Заповіт”, що від того часу став немов гімном Центральної ради і співався на його засіданні, на мій погляд, навіть занадто часто, надаючи пізнішому нашому парламентові деякий посмак “співочого товариства”. Але в початках се не відчувалось. Прапор же Шевченків,

⁷⁹ Грушевський М. Твори у 50 томах. – Т. 8. – С. 667.

⁸⁰ Грушевський М. В сімдесяті роковини Кирило-Методіївського братства // ЛНВ. – 1917. – Т. 67. – Кн. 1. – С. 8–13.

треба сказати, мав ще потім дальшу свою історію, коли селянські депутати України, вибрані на “Всероссийский крестьянский съезд”, забрали його з собою з Києва, і там, в тодішній Петрограді, промарширували з ним процесією з Николаєвського вокзалу через усе місто до будинку з’їзду з співом шевченківського “Заповіту” і на смерть вразили російських централістів (що тим крестьянським з’їздом хотіли зашахувати “сепаратистичні рухи” — Центральної ради в першу голову”).

Починаючи з державного перевороту П. Скоропадського 29 квітня 1918, Грушевський перейшов на нелегальне становище, після чого виїхав до Праги, потім – Відня. Надрукував статтю “Шевченко як проповідник соціальної революції”⁸¹ (Борітеся – поборете. 1920. Вересень. № 1). Відновив загиблий рукопис “Історії української літератури” і видав її п’ять томів (1923–1926). Місцезнаходження шостого невідоме.

Розраховуючи на те, що в умовах тоталітарної держави колишній Президент України розгорнути політичної діяльності не зміг би, 2 листопада 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло ухвалу про дозвіл Грушевському повернутися в УСРР. 31 грудня на спільному зібранні УАН його обрали академіком. 7 березня 1924 р. він переїхав з Відня до Києва, де розгорнув колосальну наукову діяльність. Створив систему історичних установ УАН, зокрема науково-дослідчу катедру історії України, на її базі виховав свою другу, київську історичну школу (О. Баранович, К. Грушевська, М. Ткаченко, С. Шамрай, В. Юркевич). Заснував і редагував мережу наукових видань – “За сто літ”, “Студії з історії України”, порайонні збірники, “Україна”. Надрукував статті “В шістдесят четверті Шевченківські роковини”⁸² та “Шевченкові роковини”⁸³.

Відтак 12 січня 1929 р. із санкції політбюро ЦК ВКП(б), тобто Сталіна, загальні збори АН СРСР обрали Грушевського своїм дійсним членом. 7 березня 1931 року його було примушено переїхати до Москви, де 23 березня заарештовано. Мав очолити сконструйований у ГПУ “Український Національний Центр”. Більшість учнів та співробітників великого українця ув’язнили, академічні структури ліквідували, а періодичні й серійні видання заборонили. Восени 1934 року він виїхав з дружиною та дочкою до Кисловодська, де в лікарні після операції помер. Похований на Байковому кладовищі в Києві. На похороні виступив тодішній нарком освіти В. Затонський, що видав перший цензурний каталог і був автором “анти-скрипниківського” правопису.

ПІЗНІШІ ЖЕРТВИ

У дальші роки терор проти української культури тривав, тож перелік репресованих шевченкознавців продовжувався.

У цьому списку не можна обійти члена Центральної й Малої Ради, члена Всеукраїнської ради робітничих депутатів Андрія Андрійовича Річицького

⁸¹ Грушевський М. Шевченко як проповідник соціальної революції // Борітеся – поборете. – Відень, 1920. – Вересень. – № 1. – С. 52–54.

⁸² Грушевський М. В шістдесят четверті Шевченківські роковини // Україна. – 1925. – Кн. 1–2 (11). – С. 3–5.

⁸³ Грушевський М. Шевченкові роковини // Народна воля. – Скрантон, 1926. – Ч. 26. – С. 3.

(справжнє – Пісоцький Анатолій Андрійович; 1893 – 25.IV.1934), політ. діяча, публіциста, голову Державного видавництва України. У січні 1929 за його доповіддю колегія НКО прийняла постанову “Про план ДВУ на 1928 / 29 рік” (Бюлетень НКО. – 1929. – 2–9 лютого. – № 6 (145). – С. 2. – № 61). На підставі його відомостей 10.I.1929 нарком освіти М.Скрипник підписав постанову “132. Про підручники”. Містила серйозні політичні закиди авторам (Іваниця, Дога), що дало можливість їх за кілька місяців заарештувати. Вони пройшли за процесом “СВУ” (Бюлетень НКО. 1929. 2 – 9 березня. № 10 (149). С. 6 – 8). Мешкав у письменницькому будинку “Слово” (Харків, вул. Культури, 9, пом. 35). Першомешканець, репресований (*Дукина Наталія*. На добрий спомин... (2002). – С. 358–359, 567–570). У виданні, яке вийшло під грифом “НКО УСРР. Головліт. Бібуправа” п. н. Зведені списки літератури, що підлягає вилученню. Список № 1 (1934). С. II, проти його імені зазначено: “Всі твори, за всі роки, всіма мовами”. На С. 16 щодо нього додано: “Негайному вилученню з продажу і вжитку по всій книготорговельній мережі, бібліотеках і учбових закладах підлягають всі збірки і хрестоматії, в яких брали участь такі автори: [...]”. У продовженні цензурного каталогу – Список № 2 (1934). С. 28, зазначено: *Т. Шевченко. Кобзар* (всі видання, всі роки; передмова). У примірнику Ф. Максименка приписано: Річицький А.А. все. Його книжки виявлено 1934 р. під час обстеження бібліотек у Вінницькій, Дніпропетровській та Харківській областях. Вони фігурують у наказі заступника наркома освіти Хвилі ч. 603 від 13.X.1934 “Про наслідки перевірки фактичного стану вилучення з бібліотек шкідливої, контрреволюційної літератури” (Збірник наказів Народного комісаріату освіти. 1934. 15 – X. № 4. С. 4 – 5). Визнаний одним з керівників Української Військової Організації (“УВО”), на підставі чого був приречений до смертної кари. – *Бібліогр.: Лейтес А. і Яшек М. Десять років укр. літератури, 1917–1927* (1928). – С. 652. *Тв.: Літературні етапи Винниченка // Винниченко В. Записки кирпатого Мефістофеля: Роман.* – К.: Книгоспілка, 1922; *Горький М. Один із королів республіки: (Мої інтерв’ю) / Перекл. Анд. Річ.* – Харків: Хоз-во Донбасса, 1923. – 32 с.; *Карл Маркс: Його життя, діяльність і наука.* [X.:] Хоз-во Донбасса, 1923. – 100 с.; *Тарас Шевченко в світлі епохи: Публіцист. розвідка.* X.; Нью-Йорк; Берлін: Космос, 1923. 195, [5] с.; *Як Грушевський “виправляє” Енгельса: [Полеміка з приводу праці М. Грушевського “Початки громадянства”]* // *Черв. шлях.* 1924. № 3. С. 183 – 190; *Тарас Шевченко в світлі епохи* (Берлін, 1923 і ДВУ, 1925; *Основи українознавства: Підручник для партгуртків, радпартшкіл, комвузів та самоосвіти / За редакцією Анд. Річицького.* [X.:] Пролетарий, 1929. – 336 с.; *Матеріяли до консолідації укр. пролетарської літератури* // *Черв. шлях.* – 1931. – № 5. – С. 109–113. – Дж.: *Луна Юр. Призначення України* (1938). С. 304; *Чапленко Василь. Чий злочин? // Пороги.* – Буенос-Айрес, 1952. – Січень-лютий. – № 28–29. – С. 6–11; *Березень-квітень.* – № 30–31. – С. 9–13; *Травень-червень.* – № 32– 33. – С. 11–18; *Кравців Б. Розгром літературознавства* (І. Реєстр знищених і репресованих. Ч. 46; 1962). – С. 248–250; *Кравців Б. Зібрані твори.* Т. II (1980). – С. 183; *Костюк Гр. Сталінізм в Україні* (1995). – С. 170, 201, 205, 206, 259, 287, 360, 362; *Пристайко В., Шаповал Юр. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД* (1996). – С. 268, 275, 313; *Верстюк Владислав Федорович, Осташко Тетяна Сергіївна. Діячі Української Центральної Ради: Бібліогр. довідник.* – Київ, 1998. – С. 145–146; *Історія НАНУ, 1929–1933* (1998). – С. 33, 34, 272, 320, 350; *Марочко В, Хіллів Г. Репресовані педагоги* (2003). – С. 6,

135, 136, 137; *Полонська-Василенко Н.* Спогади (2011). – С. 499; *Річицький Андрій* // *Енциклопедія історії України*. Т. 9. – Київ, 2012. – С. 238–240 (Рубльов О. С.); *Білокінь С.* Масовий терор. Т. 2 (2013). – С. 520.

Було репресовано також *Зиновія Наумовича Гуревича* (20 липня 1896, Харків – 1937?), історика, дослідника Шевченкової доби, учня Матвія Яворського. Нештатний постійний співробітник Інституту української наукової мови (1927; *Історія НАНУ*, 1924–28. – С. 611). Співробітник ВУАМЛІН. Член катедри історії України, комісії для вивчення історії нар. господарства екон. катедри та комісії для вивчення історії філософії, зав. кабінету укр. історіографії, дійсний член катедри нац. питання Укр. ін-ту марксизму-ленінізму (1930; *Наукові установи та організації УСРР*. – С. 219, 222). У травні 1931 р. узяв участь у дискусії щодо концепції Ол.Оглоблина, його виступ надруковано як передмову у Кн. останнього “Нариси з історії капіталізму на Україні” (Х.; К., 1931). Нештатний постійний співробітник Ін-ту української наукової мови, науковий співробітник і завідувач кабінетом історії Укр. ін-ту марксизму-ленінізму. – Тв.: “Молода Україна”: До восьмидесятих роковин Кирило-Методіївського братства / За ред. м. Яворського. [Х.:] ДВУ, 1928. 117, [3] с.; Про стан на історичному фронті: [Критика “націоналістичних” поглядів] // *Комуніст*. 1933. 29 листоп. К. Гребенкін, З. Гуревич, М. Багрицький, О. Коротченко, Д. Фрід; Проти яворщини: [Критика “націоналістичних” поглядів М. Яворського] // *Комуніст*. 1933. 21 серп. – Дж.: ННР. Ч. VI. С. 539; *Кравців Б.* Розгром літературознавства (1962). – С. 254; *Оглоблин Ол.* Українська історіографія, 1917–1956. – С. 183–184; *Костюк Гр.* Сталінізм в Україні. – Київ, 1995. – С. 168, 170, 289, 292; *Верба І.* Ол. Оглоблин. – С.103, 206, 212, 215. В “Енциклопедії історії України” та “Шевченківській енциклопедії” статей про нього немає.

Наведені вище матеріяли показують, що у ХХ ст. піднесення українського культурно-національного руху проходило передусім по лінії шевченкознавства. В період державної самостійності (1917–1921) найвидатніші українські гуманітарії студювали спадщину Шевченка, переймались його ідеями. Чільні діячі Центральної Ради склались із шевченкознавців. Симетрично до цього большевицький терор спрямовувався насамперед проти цих шевченкознавчих студій як серцевини національної культури. Після повалення самостійної України шевченкознавство інерційно тривало протягом усіх років Розстріляного відродження і триває без кінця.

* * *

В автобіографії українського бібліографа Миколи Федоровича Яшека⁸⁴ знаходимо відомості, що його “батько був малописьменний, мати ледве вміла підписуватися. Через таку низьку письменність – батьки мої не могли дати ради щодо мого навчання. Де тільки й у кого не довелось мені вчитися “на дому”⁸⁵. Важко сказати, як набрала ця людина життєвої снаги, щоб вивчитися, пройти аспірантуру в Інституті літератури ім. Т. Шевченка, стати співробітником Інституту (1930–33) й залишити поважну наукову спадщину. Свою головну науку він брав із самого життя.

⁸⁴ Пам’яті Миколи Федоровича Яшека // *Бібліотекознавство і бібліографія*. Кн. 4. – Х., 1967. – С. 191; *Королевич Н. Ф.* Яшек Микола Федорович // *Королевич Н. Ф.* Українські бібліографи ХХ століття. – С. 72-90.

⁸⁵ Цит. за вид.: *Королевич Н. Ф.* Українські бібліографи ХХ століття. – С. 72.

Але 1921 р. вийшов у світ його шевченкознавчий покажчик, що увійшов тепер до вишівської програми з бібліографії. Це видання продовжило класичну працю М. Комарова, яку високо оцінив І. Франко. Як писав Юр Олексевич Меженко, “таким чином, ми маємо від 1840 р. до 1921 р. описані з більшою чи меншою точністю видання творів Т. Шевченка і навіть літератури про Т. Шевченка”⁸⁶.

У наші часипокажчик Яшека особливо цінний тим, що в ньому зареєстровано силу-силенну видань, пізніше просто заборонених. Відтак їх близько немає й не могло бути у совєцькому не раз згадуваному ювілейному шевченківському двотомнику (1963). З історичної точки зору Микола Яшек підбив реєстраційний бібліографічний підсумок шевченкознавству часів самостійної України (1917–1921).

Нагадаймо при цій нагоді, що невдовзі під грифом Інституту Тараса Шевченка у співавторстві з А.М.Лейтесом⁸⁷. Яшек видав знамениту працю “Десять років української літератури, 1917–1927 / За заг. ред. С. Пилипенка” (Том I : Біо-бібліографічний. [Харків:] ДВУ, 1928. XVI, [2], 673, [3] с.; Том II : Організаційні та ідеологічні шляхи укр. рад. літератури. Вид. 2 значно доповн. та переробл. Х. : ДВУ, 1930. VI, [2], 755, [1] с.), яка, хай у вужчих хронологічних рамках, своєю чергою підсумувала не що, як літературну спадщину Розстріляного відродження. Розуміється, автор ніяк не міг передбачити, над якими дорогоцінними книжками він працював.

Перший покажчик (1921) вийшов накладом 6 тис. примірників, другий (1928) – накладом 5 тисяч. Природно, що большевики зустріли появу цих видань без особливих радощів. По громадських книгозбірнях і на руках зтероризованого громадянства примірники обох покажчиків були здебільшого знищені, а решту щонайглибше заховано у тих бібліотеках, яким було дозволено мати спецфонди, саме в цих закритих фондах⁸⁸.

Так звані літівські каталоги важливі тим, що вказують, яких книжок влада боялась найбільше. Заборонено було академічну серію “Шевченко та його доба”, що виходила в “Державному видавництві України” за редакцією акад. Сергія Єфремова, Михайла Новицького та Павла Филиповича. Випускала її Комісія для видавання пам’яток новітнього українського письменства. У 1925–1926 роках вийшло тільки два збірники. У першому було надруковано студії Павла Филиповича “До

⁸⁶ Цит. за вид.: *Королевич Н. Ф.* Українські бібліографи ХХ століття. – С. 76.

⁸⁷ *Лейтес Олександр Михайлович* (3 / 15.XII.1899, Брест-Литовськ – 3.V.1976, Москва), літературознавець, бібліограф. Освіта. – Харківський ІНО (1922). Член Гаргу. Присутній 14 жовтня і 20 листопада 1925 р. на засіданнях харківських письменників, де було організовано ВАПЛІТЕ (*Хвильовий М.* Твори. – Том V. – С. 641–642). Мешкав у будинку “Слово” в Харкові, пом. 3. Переїхав до Москви (Дукина Нат. На добрий спомин (2002). – С. 525–526, 568). – *Бібліогр.: Лейтес А. і Яшек М.* Десять років української літератури. Том 1. [К.] ДВУ, 1928. – С. 287–288. – *Тв.: Ренесанс української літератури.* – Харків, 1925. – 33 с.; *Критики й рецензенти // Культура і побут.* – 1926. – 14 березня. – № 11; 28 березня. – № 13; *Путі письменницькі // Вапліте.* – Зош. 1. – 1926. – С. 58–77; *Аркадій Любченко: 3 Кн.* “Силуети українських письменників” // *Черв. шлях.* – 1928. – № 8. – С. 91–96. – Дж.: *Хвильовий М.* Твори. Том IV. – С. 13, 17, 21, 228, 495, 607, 627, 629; Том V. *Пок.; Зленко Гр.* Цей “невідомий” Олександр Лейтес // *Друг читача.* – 1989. – 13 квітня; УЛЕ. Том 3 (1995). – С. 152 (Сарана Ф.).

⁸⁸ Зведений алфавітний список книжок, що увійшли до наказів Головліту Української РСР на вилучення та списання в макулатуру з бібліотек громадського користування за період з 1937 по 1 липня 1947 року включно. – Київ, 1947. – 157 с. ДСП; Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці. – Харків: Вид-во Книжкової палати УРСР, 1954. – 415 с. ДСП.

студіювання Шевченка та його доби”, Осипа Гермайзе “П. Куліш і М. Костомаров як члени Кирило-Методієвського Братства”, Віктора Петрова “Куліш і Шевченко: До історії їх взаємовідносин в 1843–1844 роках”, Сергія Єфремова “Поет і плантатор”, Андрія Лободи “Шевченко і Некрасов”, Петра Руліна “Шевченко і театр”, Михайла Новицького “До історії арешту Шевченка 1850 р.”. У другому збірнику вийшли студії Павла Филиповича “Революційна легенда про Шевченка чи дійсність”, Олександра Дорошкевича “Шевченко й Петрашеві в 40-х рр.”, Сергія Родзевича “Сюжет і стиль у ранніх поемах Шевченка “Катерина” і “Слепая””, Бориса Якубського “До проблеми ритму Шевченкової поезії”, Віктора Петрова “Матеріяли до історії приятелювання Куліша й Шевченка р.1856–1857-го”, Петра Руліна “Шевченко і Щепкин”, Володимира Міяковського “Микола Гулак”, Сергія Єфремова “Епілог до Кирило-Методієвської справи”, Михайла Новицького “З листування Т. Г. Шевченка”, нарешті Олексі Новицького “Примітки до малюнків”⁸⁹.

Нагадаю, що після проведення чисток і перетруски організаційної структури Комісією для видавання пам’яток новітнього українського письменства було ліквідовано трохи згодом, 13 лютого 1934 р.⁹⁰.

Нехай за кілька років академічну серію було припинено, академіки Дмитро Багалій та Сергій Єфремов під грифом “Інституту Тараса Шевченка” в тому самому “Державному видавництві України” (навіть за ширшим планом!) розпочали видавати нову серію під назвою “Шевченко”. Влада попустила їм випускати також лише два томи⁹¹.

У першому річнику з’явилися розвідки Дмитра Багалія “Т. Шевченко і селяни в переказах і історичній дійсності”, Володимира Державина “Лірика й гумор у Шевченковому “Журналі”, Людмили Кошової “Шевченков та “Історія Русовь”, Бориса Навроцького “Деякі композиційні особливості “Тайдамаків”, Павла Тиховського “На шляху до наукового видання Шевченкового “Кобзаря”, Ієремії Айзенштока “Організація шевченкознавства” та інші важливі студії. У другому річнику – студії Михайла Садиленка “Культ Шевченка на Чорноморії (Кубані)”⁹², Ольги Патокової “Російські

⁸⁹ Зведений алфавітний список книжок, що увійшли до наказів Головліту Української РСР на вилучення та списання в макулатуру. – Київ, 1947. – С. 150; Зведений покажчик застарілих видань. Харків: Вид-во Книжкової палати УРСР, 1954. – С. 392.

⁹⁰ Історія Національної Академії наук України, 1929–1933 : Документи і матеріяли. К. : НБУВ, 1998. – С. 494; Історія Національної Академії наук України, 1934–1937 : Документи і матеріяли. – Київ: НБУВ, 2003. – С. 35–40. Протокол засідання Президії ВУАН від 13 лютого 1934 року підписали Президент ВУАН О. Богомолець і вчений секретар Президії І. А. Адамович. Останній був начальником спецчастини, завідувачем господарством ВУАН. За виразом Наталі Дмитрівни Полонської-Василенко, – “партійним диктатором Академії” (Полонська – Василенко Н. Спогади (2011). С. 471, 485).

⁹¹ Зведений алфавітний список книжок, що увійшли до наказів Головліту Української РСР на вилучення та списання в макулатуру. – Київ, 1947. – С. 149; Зведений покажчик застарілих видань. Х. : Вид-во Книжкової палати УРСР, 1954. – С. 392.

⁹² Садиленко Михайло Опанасович (7.XI.1881, Гадяч Полт. губ. – 15.VII.1973, Канада), доц. Кубанського пед.ін-ту, член Педагогічного т-ва (1928). Фахівець із письменства, укр. літератури, мови Кубані, а також фольклору. Мешкав у Краснодарі на Медведівській вул. 8 (Наука и научные работники СССР. Часть VI: Без Москвы и Ленинграда. Ленинград, 1928. – С. 363). Був репресований. Емігрував. Залишив рукопис “Сумні наслідки Липківщини в Українській Православній Церкві”, вид. посмертно (Торонто, Друк. “Прут”, 1978. Передмова і примітки о.Віталія Сагайдаківського). – Тв.: Запорізька Межигірська книгозбірня // Віра й

повіді Шевченка”⁹³, Григорія Майфета “Композиційна архітектоніка “Мені однаково” та її відтворення і німецькому й англійському перекладах”⁹⁴ та багато інших.

Треба розповісти про науку й наукових працівників Розстріляного відродження. У 1904–1929 роках Неодмінним секретарем АН СРСР був індолог, академік *Сергей Фьодорович Ольденбург* (1863 – 1934)⁹⁵. Він мав важке політичне минуле: член ЦК партії кадетів, міністр народної освіти Тимчасового уряду (липень–серпень 1917 рр.), за що зазнав арештів і переслідувань. Як повідомляє російська вікіпедія, “його гнучка політика врятувала Академію від розгрому вже в перші роки радянської влади”. 1929 року він зазнав нових переслідувань і був звільнений з посади Неодмінного секретаря.

Року 1916 в Академії було засновано комісію “Научные учреждения и научные работники”, якою Ольденбург керував. Безпосередньо очолював комісію філолог-славіст, мовознавець і етнограф, вихованець Ніжинського історико-філологічного інституту (1885) академік Євфимій Фьодорович Карський (1860–1931)⁹⁶, автор енциклопедії білорусознавства “Белоруссы” (Варшава, etc, 1903–1928).

культура. Вінніпег, 1954. – Лютий. – Ч. 4. – С. 17–18; Стійкість кубанської мови // Пам’ятки України. – 2005. – Ч. 3–4. – С. 48 – 55. – Дж.: *Ротач П.* Розвіяні по чужині (1998). – С. 126–127; *Білокінь С.* Масовий терор. – Т. 2 (2013). – С. 425, 426, 427.

⁹³ *Патокова Ольга Валеріанівна* (5.VII.1898, Ізюм – ?), мовознавець. – Дж.: Наука и научные работники СССР. Часть VI: Без Москвы и Ленинграда. Лгр. 1928. – С. 302.

⁹⁴ *Майфет, Григорій Йосипович* (1903 – 1975), фахівець із математики, красного письменства, психології, рефлексології. Аспірант Харківської науково – дослідчої катедри. 46 справ його фонду у ЦДАМЛМ перебувало на спецберіганні. – Тв.: Матеріяли до характеристики творчості П. Тичини // Черв. шлях. – 1925. – № 10. – С. 132 – 162; 1926. – № 1. – С. 177–206; № 9. – С. 212–245; Суть літературно-художньої творчості та її впливу на людину в освітленні рефлексології // Черв. шлях. – 1925. – № 3. – С. 168–188; Аналіза детективної новели. (Г. Шкурупій. Провокатор) // Життя й рев. “Життя й революція”, 1927. – № 9. – С. 229–236] // Життя й рев. – 1928. – № 1. – С. 66–72. Творчість Ю. С. Михайлова: Спроба нарису // Черв. шлях. – 1927. – № 4. – С. 212–222; Критик цивілізації. (Джозеф Конрад. 1857–1924] // Життя й рев. – 1928. – № 7. – С. 127–140; О. Досвітній. (Риси до літпортрету] // Життя й рев. – 1928. – № 3. – С. 127–139; Стефан Цвайг // Черв. шлях. – 1928. – № 1. – С. 60–74; Т. Шевченко в французькій інтерпретації // Життя й рев. – 1928. – № 3. – С. 169–173; В. Вразливий: Риси літпортрету // Черв. шлях. – 1929. – № 8/9. – С. 103–111; Гордій Коцюба: Риси літпортрету // Черв. шлях. – 1929. – № 4. – С. 102–110; Мирослав Ірчан – прозаїк // Черв. шлях. – 1929. – № 12. – С. 109–142; М. Доленго // Життя й рев. – 1930. – № 5. – С. 141–167; “Чорна епопея” І. Ю. Кулика // Черв. шлях. – 1930. – № 3. – С. 103–123. – Дж.: Наука и научные работники СССР. – Ч. VI (1928). – С. 235; Кравців Б. Розгром літературознавства (І. Реєстр знищених і репресованих. Ч. 67; 1962). – С. 262; Савенко І. “Писати можна і на Печорі...”: Спогади // Вітчизна. – 1990. – № 7. – С. 161–168; ... З порога смерті... (1991). – С. 314 – 317 (Мельник В.); Граб В. І. “У чужині, на диких цвинтарях...” // Реабілітовані історією. К.: Полтава: Рідний край, – 1992. – С. 137–140; Богдашина О.М. Діяльність Харківської катедри історії укр. культури (1994). – С. 185; Особові архівні фонди (2002). – С. 188, 429, 468; Остання адреса. Т. 1–2. Вид. 2 (2003). – С. XLIV, 190, 191, 193, 195; Реєстр розсекречених архівних фондів України. Т. I, Кн. 1 (2009). – С. 136. – № 362, 363; Білокінь С. Масовий терор. Т. 2 (2013). – С. 242.

⁹⁵ Ольденбург (Ольденбург) Сергей Фьодорович (1863–1934), індолог. – Дж.: Перченко Ф. Ф. К истории АН (1995). – С. 190.

⁹⁶ *Карський (Карский) Євфимій Фьодорович* (1860–1931), філолог-славіст, мовознавець і етнограф. – Дж.: Перченко Ф. Ф. К истории АН (1995). – С. 167.

1930 року вийшов у світ IV том видання “Научные работники Москвы”. Томи II та V, присвячені “Научным работникам Ленинграда” вийшли двічі (1926 та 1934). Нас цікавить видання 1928 року:

Наука и научные работники СССР. Часть VI : Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда / Справочник, составляемый Комиссией “Научные учреждения и научные работники СССР” под наблюдением и непосредственным руководством Непременного Секретаря Академии Наук академика С. Ф. Ольденбурга и Председателя Комиссии академика Е. Ф. Карского. Ленинград : АН СССР, 1928. VIII, 810 С. 3000 прим.

Видання почато набором у березні 1927 р., закінчено у вересні 1928 р., тобто ще до процесу СВУ та чисток наукових установ 1930–1933 років. Протягом десятиріч довідник був єдиним джерелом практично точних відомостей для перших довідок про українських вчених. Велике довідкове значення це видання зберігає й по сей день.

Довідник містить колосальну інформацію з україніки. Звідси довідуємося, що в Україні 1928 р. працювало 4186 вчених (із них в Україні народилось 2764). У Києві було зареєстровано 1221 (чи 1222) наукових працівників, у Харкові – 1190 (чи 1193). Разом по СРСР (без Москви та Ленінграда) маємо 11197 біографічних довідок (чоловіків 9609 осіб) про діячів науки, мистецтва, літератури, краєзнавства та ужиткових знань.

До словникового корпусу додано систематичний покажчик (розподіл наукових працівників за окремими галузями знання (С. 569–705), абетковий покажчик наукових дисциплін і спеціальностей (С. 706–725), нарешті географічний покажчик і перелік наукових установ СРСР (С. 755–800). Свої примірники (томи четвертий, п’ятий і шостий) маю з бібліотеки близького Нарбутового друга Якова Миколайовича Ждановича.

За кілька років вийшло ширше за програмою видання Бюра для вивчення продукційних сил Державної планової комісії УСРР “Наукові установи та організації УСРР” (Харків, 1930. 368 с.). У довідках, присвячених науковим установам, наведено перелік наукових співробітників. Шевченківська тематика більшості з них була близька.

Докладно підсумовано наукову організацію українських гуманітаріїв лише в рамках Української / Всеукраїнської академії наук:

Звідомлення про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 року. Без вихідних даних. ХCV с.

На різному папері і в іншому форматі вийшло друком у додатку до вид. “Перший піврік”, а також окремо.

Із змісту: Спис співробітників Української Академії Наук, які вели працю при Академії на протязі 1919 року (С. LXXIX–XCIV).

Звідомлення за 1921 рік/Всеукраїнська Академія наук. Берлін : Вид-во укр. молоді, 1923. 76 с.

Із змісту: Список членів і співробітників Історично-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук (С. 64–67) ; Список членів і співробітників Фізично-Математичного Відділу Всеукраїнської Академії Наук (С. 68–71); Список академиків та штатних співробітників Соціально-Економічного Відділу Всеукраїнської

Академії Наук (С. 72–73); Спис співробітників Всеукраїнської Академії Наук (С. 74–76).

Звідомлення за 1922 рік/Всеукраїнська Академія наук. Прага: Вид-во укр. молоді, 1925. [2], 70 с.

Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Києві за 1923 рік: (3 нагоди п'ятирічного існування Академії 1913 (sic) – 1924). У Києві, 1924. 166 С. 500 прим.

Із змісту : Особовий склад Всеукраїнської Академії наук (на 1 травня 1924 р.; С. 147–161) ; Список праць Всеукраїнської Академії наук, виданих за п'ять літ її існування (1919–1924; С. 162–165).

Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1924 рік. У Києві, 1925. 94 с. 1000 прим.

Із змісту: Особовий склад Всеукраїнської Академії Наук (на 1 травня 1925 р.; С. 71–87 ; Список праць Української Академії Наук, виданих за шість літ її існування (1918–1924; С. 88–92).

Видання містить сліди активної політичної боротьби. За 1923 рік було видано “Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Києві”, за 1924 – “Звідомлення Української Академії наук у Києві”. Після тексту подано оголошення : “На ст. 7 та на ст. 9 замість повного вислову “од центральної влади” через редакторський недогляд вжито вкороченого вислову: “з центру”. Обидва видання дозволив випустити в світ Неодмінний Секретар Академії акад. Аг. Кримський.

Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1925 рік. У Києві, 1926. 80 с. 600 прим.

Дозволив випустити видання в світ акад. А. Кримський. Однак особового складу тут не наведено, а списку праць не подано.

Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1926 рік. У Києві, 1927. 132 с. 650 прим.

Із змісту : Особовий склад Всеукраїнської Академії наук на 1 жовтня 1927 р.; С. 101–121); Список праць Всеукраїнської Академії наук, виданих за вісім літ її існування (1918–1927; С. 122–132). У реєстрі співробітників зазначено штатних, постійних нештатних, а також нештатних непостійних, нарешті наявність вакансій.

Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Києві за 1927 рік. У Києві, 1928. 146 с. 1200 прим.

Із змісту : Особовий склад Всеукраїнської Академії наук на 1 квітня 1928 р.; Подав П. Н. Лозієв; С. 107–129) ; Список праць Всеукраїнської Академії наук, виданих за десять літ її існування (1918–1928; С. 131–146). У реєстрі співробітників зазначено штатних, постійних нештатних, а також нештатних непостійних, нарешті наявність вакансій.

Вихід дальших звідомлень ВУАН було заборонено.

Наукову продукцію вчених Академії відбито у виданнях визначних бібліографів, що були репресовані:

Іванченко Микола Миколайович та Стешенко Ярослав Іванович. Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук, 1918–1929. Київ, 1930. 286 с.

Відбито у вид.: Зведений покажчик застарілих видань (1954). С. 327.

Три додатки до цього каталога підготував колишній професор СПб. духовної академії по катедрі патрології (1907–1918) *Микола Іванович Сагарда* (1870–1943) .

В академічній бібліотеці зберігся літографований примірник його лекцій за 1911–12 рр.

Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук за 1930 рік: Додаток I/Склав Микола Сагарда (1870–1943). – Київ, 1931. [4], – 76 с. 170 записів. Дозволяється випустити в світ (Неодм. секретар О. В. Корчак-Чепурківський).

Відбито у вид.: Зведений покажчик застарілих видань (1954). С. 160.

Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук за 1931 рік: Додаток II/Склав Микола Сагарда. – Київ, 1932. – 40 с.

Відбито у вид.: Зведений покажчик застарілих видань (1954). С. 327.

Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук за 1932 рік: Додаток III/Склав Микола Сагарда. – Київ, 1933. – 50 С.

Відбито у вид.: Зведений покажчик застарілих видань (1954). С. 327.

Характерно, що серія “Історія Національної Академії наук України” за роки 1918–1923, 1924–1928, 1929–1933 списків особового складу чомусь не відтворила. Матеріали, з яких складалася ця студія, показують, що у ХХ ст. піднесення українського культурно-національного руху проходило передусім по лінії шевченкознавства. У період державної самостійності (1917–1921) найвидатніші українські гуманітарії студіювали спадщину Шевченка, переймались його ідеями. Чільні діячі Центральної Ради складались із шевченкознавців. Симетрично до цього большевицький терор спрямовувався передовсім саме проти цих шевченкознавчих студій як серцевини національної культури. Після повалення самостійної України шевченкознавство інерційно тривало протягом усіх років Розстріляного відродження і триває без кінця.